

## Ο Δρόμος του Gramsci μέσα από την ένταση ανάμεσα στον “Απόλυτο Ιστορικισμό” και την Υλιστική Διαλεκτική. Ο Μαρξισμός ως Διαλεκτική Φιλοσοφία.

Μπορεί η ιδεαλιστικά νοούμενη, αλλά βαθιά ρεαλιστική ιδέα του Hegel στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (1977, 44) να μεθερμηνευτεί υλιστικά και να βρει εφαρμογή στη θεωρητική δουλειά του Γκράμσι; Αυτό το ερώτημα της δυνατότητας εφαρμογής στο σώμα του φιλοσοφικού έργου του Γκράμσι, είναι σχετικό με δύο συνδέσεις: ότι η εγελιανή σκέψη ανήκει, από τη μία πλευρά, στον πυρήνα της φιλοσοφικής κατηγορίας της ιστορικότητας και, από την άλλη πλευρά, στον πυρήνα της ιστορικότητας της φιλοσοφίας, και, κατά συνέπεια, στο ουσιαστικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Γκράμσι, στο κεντρικό στοιχείο της σκέψης του - την έννοια της ιστορικότητας - γύρω από την οποία περιστρέφονται οι φιλοσοφικοί του στοχασμοί και οι προσωπικές του σκέψεις. Το διανοητικό περιεχόμενο αυτής της έννοιας καθορίζει τον ειδικό χαρακτήρα της δημιουργικής του δουλειάς στην ιστορική διαδικασία της Μαρξιστικής φιλοσοφίας. Ο Γκράμσι θεωρεί αυτήν την έννοια ως το κεντρικό του πρόβλημα. Εδώ, στην περιοχή της έντασης ανάμεσα στον “απόλυτο ιστορικισμό” και την υλιστική διαλεκτική, ο Γκράμσι διασχίζει τους δρόμους της σκέψης του[1]: εδώ, τα αποτελέσματα και οι αντιφάσεις της φιλοσοφικής του δραστηριότητας έχουν δημιουργήσει τις δυνατότητες περαιτέρω πνευματικής προόδου και, επίσης, των μερικών αποτυχιών της.

Οι χρονικές συντεταγμένες εκείνου του αποφασιστικού βήματος στην αλήθεια στη σκέψη του Γκράμσι είναι, εντούτοις, δύσκολο να καθοριστούν. Πρέπει να ήρθε μέσα σ’ ένα σπινθηροβόλημα, όταν ο Γκράμσι βρισκόταν στην αρχική φάση της πνευματικής του πορείας[2]. Αυτή η φάση φάνηκε ξεπερασμένη, όταν ο Γκράμσι δούλεψε στη φυλακή τα θεωρητικά του γραπτά. Μια δεκαετία μετά το θάνατό του, αυτά τα γραπτά, που δημοσιεύτηκαν αφού πέθανε, άρχισαν να αποκτούν την ιστορική τους επιρροή. Ο Noberto Bobbio, που περιγράφει τη στάση του προς το Γκράμσι, με τη διπλή φόρμουλα της “πνευματικής συμπάθειας και κριτικής απόστασης”[3] (όπου η πνευματική συμπάθεια έχει να κάνει περισσότερο με την προσωπική διανοητική δραστηριότητα ενώ η κριτική απόσταση σχετίζεται με την Μαρξιστική προσέγγιση αυτής της δραστηριότητας), αναφέρεται αναδρομικά στη δεκαετία του ’30 και στις αρχές της δεκαετίας του ’40 και υπο-

Andràs Gedö είναι καθηγητής στην Ουγγρική Ακαδημία Επιστημών. Η συντακτική επιτροπή τον ευχαριστεί για την παραχώρηση του άρθρου του στην ΟΥΤΟΠΙΑ

στηρίζει ότι “ο Μαρξισμός ήταν το μόνο σημαντικό ρεύμα της Ευρωπαϊκής σκέψης προς το οποίο η νέα γενιά είχε μείνει σχεδόν εντελώς ξένη”. Η περιγραφή του είναι, επίσης, και μια προσωπική αναστόχαση: “Μόνον όταν εμφανίστηκαν τα *Τετράδια της Φυλακής* του Antonio Γκράμσι, ανακαλύψαμε ότι ο Μαρξισμός όχι μόνο δεν ήταν νεκρός, αλλά ότι είχε υποκινήσει ένα από τα μεγαλύτερα φιλοσοφικά έργα εκείνων των χρόνων”. (1990, 99).

Ιδιαίτερα στην περίοδο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους, ο συνδυασμός δύο στοιχείων αυτής της δουλειάς ήταν γοητευτικός: από τη μια μεριά, η καινοτομία και το επίπεδο των πνευματικών επιτευγμάτων της Μαρξιστικής σκέψης· από την άλλη, η προσωπική μοίρα του συγγραφέα. Η μαρξιστική σκέψη σ’ αυτό το έργο, έστω κι αν συνίστατο σε θραύσματα, αποδείκνυε την παγκόσμια προοπτική του και τη γνωστική του ικανότητα. Τα θέματα αυτών των θραυσμάτων κινούνταν, ωστόσο, σε μια σχεδόν απεριόριστη περιοχή της πραγματικότητας και της γνώσης, και οι θραυσματικές παρατηρήσεις επέτρεψαν τη σύλληψη του περιγράμματος μιας αναδυόμενης νέας “μεγάλης φιλοσοφίας” σε μια διαδικασία σκέψης και συνόψισης. Αυτό που είναι ευκρινώς επεξεργασμένο και αυτό που είναι προβληματικό στέκονται παραπλεύρως (το ένα προς το άλλο) μαζί με στοιχεία του υψηλότερου επιπέδου αφαίρεσης, με αναλύσεις των εμπειρικών συνθηκών και των ατομικών ιστορικών γεγονότων. Από τη στιγμή που οι εμπειρικές συνθήκες εμφανίστηκαν σ’ ένα πλαίσιο μεταβαλλόμενων ολοτήτων, τα ατομικά ιστορικά γεγονότα και συμβάντα έχασαν την παγωμένη και απομονωμένη πλασματικότητά τους. Η προσωπική μοίρα του Γκράμσι, που δεν αναφέρεται στο θεωρητικό του έργο - σε συμφωνία με την αρχή της αντικειμενικότητας, “*de nobis ipsis silemus*” (είμαστε σιωπηλοί για τον εαυτό μας) - ήταν, ωστόσο, υπονοούμενη σ’ αυτό. Αυτό το έργο, διαβασμένο μαζί με τα γράμματα του Γκράμσι από τη φυλακή, αποδεικνύεται το προϊόν και η ένδειξη ενός ηρωισμού χωρίς καμιά ηρωική πόζα, ενός πολιτικού και διανοητικού πάθους, που απέρριπτε κάθε μελοδραματική χειρονομία. Ο Γκράμσι δημιούργησε αυτό το ντοκουμέντο της επαναστατικής πίστης, της δύναμης του πνεύματος και της θέλησης, κατά τη διάρκεια μιας δεκαετίας φασιστικής φυλάκισης, κάτω από τη διπλή πίεση της επιβεβλημένης απομόνωσης και της αρρώστιας, σε μια ανέλπιδη προσωπική κατάσταση. Έτσι, μορφοποιήθηκε ένα έργο, στο οποίο ο συγγραφέας κατέβηκε, με Φαουστιανή αποφασιστικότητα, στα βάθη της φιλοσοφίας και ταυτόχρονα περιπλανήθηκε στα μεγάλα τοπία της ιστορίας και των σύγχρονων πνευματικών γεγονότων. Αυτή η σκέψη ήταν η προπαρασκευή για μελλοντική δράση. Οι συζητήσεις στα *Τετράδια της Φυλακής* εντούτοις, ποτέ δεν έδειξαν ξεκάθαρα ότι ο Γκράμσι ήξερε ίσως, ότι σ’ αυτή την δράση δεν θα εμπλεκόταν πια ο ίδιος προσωπικά. Μετά την ήττα του πολιτικού κινήματος που ήταν το κέντρο της ζωής του και όταν η πρακτική του δραστηριότητα σ’ αυτό το κίνημα έγινε αδύνατη, το νόημα της - κατά τ’ άλλα φαινομενικά ανέλπιδης-προσωπικής του ύπαρξης, συνίστατο σ’ αυτή την εμβριθή πνευματική δουλειά.

Εάν, στα σίγουρα, αυτή η προσωπική, υπαρκτική συνεκτικότητα των μονοπατιών της σκέψης του - γι' αυτόν κατ' εξοχήν πολιτική - θεωρηθεί υπό το πρίσμα του κατοπινού ενδιαφέροντος για το Γκράμσι, ωστόσο τα έργα και οι ιδέες του ιστοριοποιούνται κατά τέτοιο τρόπο ώστε δεν είναι δυνατόν να αναχθούν πλήρως στην "αμεσότητα" της καταγωγής τους. Η δεύτερή τους ζωή στο ρεύμα αυτού που διανοητικά εξαντικειμενίζεται, διαχωρίζει τα εννοιολογικά περιεχόμενα από το προσωπικό νόημα που αρχικά προσαρτήθηκε σ' αυτά, από το ατομικό πεπρωμένο, όπου χαράχτηκαν. Τα μονοπάτια της σκέψης στο δεδομένο παρόν συνεχίστηκαν, αλλάχτηκαν ή εγκαταλείφθηκαν, ενώ οι κατευθύνσεις της ιστορικής πορείας των ανθιστάμενων ιδεών ξεπηδούν από την αλληλεπίδραση των πνευματικά εξαντικειμενικευμένων περιεχομένων τους με την ιστορική λογική, που είναι ταυτόχρονα κοινωνική και γνωστική, από τις εξελίξεις και τα προβλήματα στα οποία εμπλέκονται και με τα οποία αναμετρώνται ως στοιχεία, μέσα σ' ένα αλλαγμένο και μεταβαλλόμενο πλαίσιο.

Σύμφωνα με το Walter Benjamin, η "ιστορική κατανόηση" πρέπει να συλληφθεί θεμελιωδώς ως μια ύστερη επίδραση αυτού που κατανοείται, κι έτσι αυτό που διακρίθηκε κατά την ανάλυση της "ύστερης-επίδρασης των έργων", της "φήμης" πρέπει να θεωρηθεί γενικά ως η βάση της ιστορίας" (1983, 574-75). Σ' αυτήν την αινιγματική εκδοχή βρίσκεται μια αρκετά προβληματική θέση. Εάν, αυτό που είναι προβληματικό σ' αυτήν την εκδοχή, αλληλοεπικαλύπτεται μ' αυτό που είναι αμφισβητήσιμο και ασαφές στην αντίληψη της ιστορίας από τον Benjamin, ωστόσο, εννοιοποιείται εδώ μια διαλεκτική αντίληψη, δηλαδή ότι η κατανόηση της ιστορικότητας των πνευματικών μορφωμάτων, η οποία περιλαμβάνει την καταγωγή, το αποτέλεσμα και την "ύστερη επίδραση" καθώς και τη διάσταση του μέλλοντος, παραμένει ημιτελής, μη περιλαμβάνοντας ούτε μερικότητα προς το παρελθόν, ούτε απορρόφηση προς το δεδομένο παρόν.

"Η προϊστορία και η μεταϊστορία κάποιας ιστορικής κατάστασης πραγμάτων, εμφανίζεται μέσω της διαλεκτικής της αναπαράστασης καθ' εαυτής. Επιπλέον, κάθε διαλεκτικά αναπαριστάμενη ιστορική κατάσταση πραγμάτων πολώνεται και μετατρέπεται σ' ένα δυναμικό πεδίο, στο οποίο λύνεται η ένταση ανάμεσα στην προϊστορία και την μεταϊστορία της. Και συμβαίνει κάτι τέτοιο, στο βαθμό που η συνάφεια φωλιάζει μέσα του. Και έτσι, η ιστορική κατάσταση πραγμάτων πολώνεται κάθε φορά ως προϊστορία και μεταϊστορία, αλλά ποτέ με τον ίδιο τρόπο" (Benjamin 1983, 587-88).

Εάν συμβάντα, διαδικασίες και γεγονότα του παρελθόντος δεν είναι άμεσα παρόντα στην μεταϊστορία τους με τον *αρχικό τους* χαρακτήρα, τότε η "ύστερη-επίδραση" των πνευματικών δομών (ως ένα βαθμό κατά τρόπο όμοιο με τα τεχνολογικά μέσα της εργασίας και της γνώσης) φέρνει μαζί της την *άμεση* παρουσία τους στην κατοπινή πορεία της ιστορίας. Η κατανοηθείσα ιστορικότητα των διανοητικά εξαντικειμενευμένων περιεχομένων της σκέψης εντοπίζεται και σ' αυτή τη διαλεκτική της γνώσης των ιστορικών γεγονότων, διαδικασιών και

συμβάντων καθώς και στην αντιμετώπιση της συνεχούς παρουσίας εκείνων των περιεχομένων της σκέψης, έτσι ώστε αυτές οι δύο σχέσεις εντάσσονται σε μία διαδικασία της ιστορίας (αν και διακλαδούμενη και πολυστρωματούμενη) μαζί με τις πραγματικές της αντιφάσεις. Στην “ύστερη-επίδραση” του φιλοσοφικού έργου του Γκράμσι, βρισκόμαστε μπροστά στην αντανάκλαση αυτών των αντιφάσεων - πάνω απ’ όλα, τη διαφορετική μορφή των ταξικών αγώνων - στα σκαμπανεβάσματα και τις κρίσεις του εργατικού κινήματος, των πολιτικών ρευμάτων και των αναγκών τους, μαζί με τις πραγματιστικές διαβουλεύσεις, τα προχωρήματα και τη στασιμότητα στην εξέλιξη της μαρξιστικής σκέψης και την ανάπτυξη της φιλοσοφίας έξω από την υλιστική διαλεκτική. Όλα αυτά μεπερδεύονται σε ένα μοναδικό ψηφιδωτό ερμηνειών και κριτικών. Η ιστορία των επιχειρημάτων υπέρ και εναντίον του Γκράμσι είναι συνυφασμένη με αψιμαχίες για το Μαρξισμό και, πραγματικά, για τη φιλοσοφία ως τέτοια. Σε ορισμένες περιπτώσεις, το έργο του Γκράμσι έχει θεωρηθεί ακόμη και ως μέσον για τη διαιώνιση συζητήσεων, που δεν έχουν τις ρίζες τους σ’ αυτή τη δουλειά.

Έτσι, οι δρόμοι της φιλοσοφικής σκέψης του Γκράμσι, περιβάλλονται από μία εκτεταμένη λόχμη ερμηνειών και αντι-ερμηνειών που εν μέρει καθιστούν αυτούς τους δρόμους πιο προσιτούς στη θέαση, και εν μέρει τους επισκιάζουν. Καθώς οι δρόμοι της σκέψης του Γκράμσι διατρέχουν ένα πεδίο γεμάτο εντάσεις, αμφίσημα σημειωμένο, πυκνό και ετερογενές, καθώς αυτοί οι δρόμοι είναι κάποτε κυκλικοί και κάποτε διακεκομμένοι, καθώς η ερμηνεία μιας ιδέας αναμιγνύεται με ενδείξεις διαμεσολαβήσεων που περιορίζουν, τροποποιούν, ή ακόμη και αντιφάσκουν μ’ αυτήν την ιδέα, καθώς αρκετοί δρόμοι οδηγούν σε νέες ερωτήσεις ή επιστρέφουν στις αρχικές, καθώς κάποτε λείπουν και ο χρόνος και η δύναμη για να φτάσει η επεξεργασία ορισμένων ιδεών μέχρι το τέλος, το δυνατό φως που πέφτει πάνω σε ατομικές διόδους ή ανοιχτά διαστήματα, μπορεί να αφήνει σ’ ένα σχετικό σκοτάδι τις κατευθύνσεις του κινήματος σα σύνολο ή ακόμη και να αποτυγχάνει εντελώς να τις φωτίσει. Γι’ αυτό το λόγο επαναλαμβάνεται η ανάγκη για επιστροφή στο αρχικό του έργο, για μια ανανεωμένη εμπειρία ανάγνωσης και κατανόησης και για μια συνεχή, toλμηρή απόπειρα να κατανοήσουμε από την αρχή, ενώ κάθε καινούργια πράξη φιλοσοφικής κατανόησης πρέπει να αποκτά συνείδηση των δικών της εννοιολογικών προϋποθέσεων και δεν μπορεί να βγει έξω από την ιστορία αυτής της “ύστερης-επίδρασης”.

Στα *Τετράδια της Φυλακής*, ο Γκράμσι έγραψε: Η διαδικασία της ιστορικής εξέλιξης είναι μια ενότητα στο χρόνο, μέσω της οποίας το παρόν περιλαμβάνει ολόκληρο το παρελθόν, αλλά συνειδητοποιεί, στο παρόν, μόνο εκείνο το μέρος του παρελθόντος που είναι θεμελιώδες παραλείποντας το υπόλοιπο, που είναι μη-διακρίσιμο και που θα αποτελούσε την πραγματική του “ουσία”... Αυτό που “χάθηκε”, αυτό, δηλαδή, που δε διαμεσολαβήθηκε διαλεκτικά στην ιστορική διαδικασία, ήταν άσχετο αφ’ εαυτού· ήταν τυχαία και αμφίβολη “σκουριά”, χρονικό αλλά όχι ιστορία, ένα υπερφύαλο επεισόδιο (1976, 2:873).

Αν ο στοχασμός του Γκράμσι είναι οριακά έγκυρος — αυτό που καταδικάζεται στη σκιά μπορεί αργότερα να αποδειχτεί σχετικό και να ανακληθεί — το έργο του, εν πάσει περιπτώσει, στέκεται στο ύψος των αυστηρών κριτηρίων που ο ίδιος μορφοποίησε: οι δρόμοι της σκέψης και των ιδεών του δε χάνονται και διαμεσολαβούνται διαλεκτικά στην ιστορική πορεία. Στο δράμα του “ύστερου-αποτελέσματος” του έργου του αντιμετωπίζεται όχι μόνο το δράμα των δρόμων της σκέψης του και της μοίρας του, αλλά και το δράμα των πραγματικών διανοητικών διαδικασιών της ιστορίας, στις οποίες λαμβάνει χώρα η μετά-θάνατον ύπαρξη του κόσμου των ιδεών του Γκράμσι.

2.Ο Croce σχολίασε με συμπαθητικό ενδιαφέρον την πρώτη έκδοση των γραμμάτων του Γκράμσι από τη φυλακή, γράφοντας ότι ο Γκράμσι “ως ένας άνθρωπος της σκέψης, ήταν ένας από τους δικούς μας” - ο υψηλότερος έπαινος από την πένα του Croce. Δεν έδειξε μόνο ηθικό σεβασμό για την προσωπικότητα του Γκράμσι και για τη ζωή του, τη γεμάτη βάσανα, αλλά επίσης επαινέσε τις φιλοσοφικές προσπάθειες και ικανότητές του (στο βαθμό που αυτές εκδηλώθηκαν στα γράμματα). Η επίτευξη της επιδοκιμασίας του Croce ήταν “η ανανεωμένη αντίληψη της φιλοσοφίας στη θεωρητική και διαλεκτική, αλλά καθόλου θετικιστική και ταξινομητική παράδοση, στην πλατιά ιστορική άποψη και στην ενότητα της πολυμάθειας και του φιλοσοφείν, έτσι ώστε ο δρόμος που ανοίγεται μπορεί να γνωρίσει όλες τις ιδεατές κατηγορίες στη θετικότητα και την αυτονομία τους” (Quaderni della “Critica”, 1947, no. 10 86 ff). “Η ερμηνεία που έμοιαζε να εγκαινιάζει ότι ο Γκράμσι ήταν Κροτσεανός φιλοσοφικά, αναιρέθηκε από τον Croce ύστερα από λίγα χρόνια σε μια βίαια αρνητική αντίδραση στην έκδοση της κριτικής [του Γκράμσι] για τον Croce και των φιλοσοφικών στοχασμών στα *Τετράδια της Φυλακής* του Γκράμσι. Αντί αντιεπιχειρημάτων, ο Croce εκτόξευε ανυπόστατες κατηγορίες εναντίον του Γκράμσι -για παράδειγμα ότι η αρχή της “πρακτικής αναγκαιότητας” εμπόδισε το Γκράμσι “να ερευνήσει αυτό που έχει δηλώσει ως ανύπαρκτο, δηλαδή τη σκέψη και την αλήθεια” (78-78).

Οι κατηγορίες του Croce κατέληγαν με τη βεβαίωση ότι ο Γκράμσι, ως αποτέλεσμα της πολιτικής του εμπλοκής και δραστηριότητας, στάθηκε ανίκανος “να δημιουργήσει ένα νέο τρόπο σκέψης” και “να ολοκληρώσει την υπέροχη επανάσταση” που του απέδιδαν οι Μαρξιστές (Quaderni della “Critica”, 1950, nos. 17-18, 231). Η σκληρή απόρριψη του θεωρητικού έργου του Γκράμσι από τον Croce δεν ήταν μόνο μια ανάκληση της προηγούμενης κρίσης του, που αναγνώριζε και παραδεχόταν τον Γκράμσι ως οπαδό του ιδίου, αλλά προεξόφλησε - μαζί με την προηγούμενη πολεμική ενάντια στο Labriola - την απόρριψη της εγκαθίδρυσης ενός “Ιταλικού Μαρξισμού” μορφοποιημένου από τον ιδεαλιστικό ιστορικισμό σε μια γραμμή σκέψης, ουσιαστικά αδιάσπαστης και συνεχούς: Spaventa - Labriola - Croce και Gentile - Gramsci.

Η απόπειρα να διαχωριστεί η προσωπική μοίρα του Γκράμσι, η ηθική του στάση και ο εξομολογητικός χαρακτήρας των γραμμάτων από τη φυλακή από τα

θεωρητικά περιεχόμενα των *Τετραδίων της Φυλακής* και (η απόπειρα) να λειτουργήσει ως απόρριψη η αναφορά στο δεσμό φιλοσοφίας και πολιτικής στη ζωή και το έργο του Γκράμσι, ή ως το έδαφος για το διασυρμό των φιλοσοφικών του ιδεών κατέρρευσε στα τέλη της δεκαετίας του '40 και στη δεκαετία του '50. Η προηγούμενη κυριαρχία, αν όχι κυριολεκτική δικτατορία, του ιστορικού ιδεαλισμού στην κοσμική φιλοσοφία της Ιταλίας ήδη αμφισβητούνταν· φιλοσοφίες και σχολές του ιδεαλιστικού ιστορικισμού θεωρούνταν ήδη ως παρηκμασμένες και αποσυντιθέμενες. Η διαδικασία που αργότερα χαρακτηρίστηκε ως ο επιθανάτιος ρόγχος του ιταλικού ιδεαλισμού είχε αρχίσει (βλ. Garin 1985).

Κατά την περίοδο της ανόδου του επαναστατικού εργατικού κινήματος, μια έλξη που πήγαζε από την ενόπλητα ανάμεσα στην πορεία της προσωπικής ζωής και τη μαρξιστικά προσανατολισμένη θεωρητική σκέψη και από τη στενή σχέση φιλοσοφίας και πολιτικής στο Γκράμσι, το αποτέλεσμα της οποίας κατά πολύ υπερέβαινε τα όρια του επαναστατικού εργατικού κινήματος, προκάλεσε σεβασμό και ενδιαφέρον στο έργο του Γκράμσι και από μη-Μαρξιστές και κατέληξε στη συνεργασία τους πάνω στην έρευνα για το Γκράμσι. Έτσι το θεωρητικό corpus του Γκράμσι έγινε ένα συστατικό στοιχείο της εθνικής φιλοσοφικής κουλτούρας.

Η ίδια αυτή η άνοδος του επαναστατικού εργατικού κινήματος ταυτόχρονα δημιούργησε μια βάση και ένα κίνητρο ώθησης προς το Μαρξισμό και τη φιλοσοφία του, μια διαδικασία που άρχισε να αναπτύσσεται πριν γίνει γνωστή η θεωρητική δουλειά του Γκράμσι και που εξελίχθηκε χωρίς την επιρροή του. Έτσι, προέκυψαν φιλοσοφικές προσεγγίσεις και αντιλήψεις, οι οποίες, με τον τρόπο που έθεταν τα προβλήματα και στο περιεχόμενό τους, κατέληγαν σε συμπεράσματα κάποτε όμοια με του Γκράμσι, κάποτε διαφορετικά και σε ορισμένες περιπτώσεις, ακόμα και ευθέως αντίθετα. Στο μέτρο και το βαθμό που η εξέλιξη τους τέθηκε, αρχικά, σε κίνηση από την εμπειρία των ταξικών αγώνων [4], παραδεδομένα βρέθηκαν υπό την ιστορικά διαμεσολαβημένη επιρροή της πολιτικής δραστηριότητας του Γκράμσι, η οποία ενοποιούνταν στη δράση του μαρξιστικού εργατικού κινήματος. Εντούτοις, διαμορφώθηκαν θεωρητικά έξω από τη σφαίρα της επιρροής της φιλοσοφίας του Γκράμσι. Ο Banfi, ο Geymonat ή ο della Volpe δεν πήραν τον Croce ως σημείο αφετηρίας. Η αρχική απόσταση ή αντίθεση με τον ιδεαλιστικό ιστορικισμό θα μπορούσε, κάτω από την επιρροή του Μαρξισμού, να ριζοσπαστικοποιηθεί σε μια οξεία κριτική της φιλοσοφίας του Croce [5]. Η άλλη φιλοσοφική πηγή - η φαινομενολογία, ο λογικός θετικισμός ή ο νεο-καντιανός αντιεγελανισμός - παρέπεμπε σε συμπεράσματα και παγίδες διαφορετικές από Γκραμισιανούς δρόμους σκέψης.

Στη δεκαετία του '50 και του '60, το έργο του Γκράμσι ήταν κυρίαρχο στην Ιταλική φιλοσοφία, που προσανατολίζεται προς το Μαρξισμό, όχι μόνο εξαιτίας του ιδιαίτερου, γοητευτικού αποτελέσματος της συνύφανσης της πολιτικής και προσωπικής μεγαλοσύνης με τη μορφή του φιλοσοφικού του έργου, η πνευματική

πληρότητα και ποικιλία του οποίου εγγυώνται την κεντρική του θέση, αλλά επίσης εξαιτίας της σχετικότητάς του με την εθνική πολιτική και πνευματική ιστορία. Το έργο του Γκράμσι είναι ευθέως σύγχρονο και παρόν στο ιταλικό εργατικό κίνημα της εποχής. Δύο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κατανόησης του Μαρξισμού από τον Γκράμσι, τα οποία αργότερα αποδείχτηκαν πρόβλημα για την ερμηνεία του Γκράμσι και τη θεωρητική ενσωμάτωση του φιλοσοφικού του έργου, είχαν ευνοήσει την πρόσληψη του Γκράμσι στις πολιτικές και πνευματικές συνθήκες, που επικρατούσαν στην Ιταλία, ένα πρόβλημα που παρέμεινε στο background κατά τη διάρκεια της αρχικής φάσης του “ύστερου-αποτελέσματος” του corpus του Γκράμσι.

Από τη μια πλευρά, ο Γκράμσι ήταν πρώτα απ’ όλα ένας πολιτικός διανοητής στα ζητήματα της θεωρίας. Οι αντιλήψεις και οι αναλύσεις του, οι διατυπώσεις προβλημάτων και οι παρατηρήσεις στα *Τετράδια της Φυλακής* είχαν ως θέματα, πάνω απ’ όλα, τη γενική φύση και ιστορία της πολιτικής (την οποία κατανόησε στη διαλεκτική της ταυτότητα), τις συνδέσεις της πολιτικής θεωρίας και πρακτικής – πράγμα που εξηγεί την κεντρική θέση του Μακιαβέλλι στα αγήματα της σκέψης του – τις κατηγορίες της πολιτικής θεωρίας (κράτος, “κοινωνία των πολιτών”, “ηγεμονία”, “ιστορικός συνασπισμός” κ.τ.λ.), μια στρατηγική του “σύγχρονου πρίγκιπα”, η κοινωνική ιδιαιτερότητα της εθνικής ιστορίας, το κοινωνικοϊστορικό περιεχόμενο του εθνικού πνεύματος.

Ταυτόχρονα, ο Γκράμσι κατανόησε το Μαρξισμό πάνω απ’ όλα ως φιλοσοφία. Ο Γκράμσι διαμεσολάβησε αυτούς τους δύο παράγοντες - την επικυριαρχία της πολιτικής θεωρίας και την αντίληψη του Μαρξισμού ως ιστορικής φιλοσοφίας - μέσω της ιδέας της *ταυτότητας φιλοσοφίας και πολιτικής*.

Από την άλλη πλευρά, οι δρόμοι της φιλοσοφικής σκέψης του Γκράμσι τοποθετούνται στην περιοχή της έντασης ανάμεσα στον “απόλυτο ιστορικισμό” και την υλιστική διαλεκτική. Οι έννοιες της φιλοσοφίας, της ιστορικότητας και της πρακτικής με τις οποίες περιέγραψε τη μορφοποίηση του Μαρξισμού ως φιλοσοφίας παρέμειναν σ’ αυτήν την περιοχή της έντασης, που περιλάμβανε, επίσης, ένα στοιχείο του ασυνεπούς, ασαφούς και ασυνεχούς. Το σχετικό σ’ αυτή τη φιλοσοφία συνίσταται πρώτα και κύρια, στους δρόμους της σκέψης, των οποίων κύρια κατεύθυνση από τον “απόλυτο ιστορικισμό” στην υλιστική διαλεκτική ήταν μια τάση (διασταυρούμενη με αντίθετες τάσεις) ερωτημάτων και αναζητήσεων για τη μαρξιστική φιλοσοφία και προσπάθειών για συνέχιση αυτής της φιλοσοφίας στην ιστορικότητά της και τη γνωσιακή της εξέλιξη.

Το πρώτο συνέδριο για τον Γκράμσι στα τέλη της δεκαετίας του 1950 υπήρξε σημάδι ότι η πρόσληψη και η ενασχόληση με το Γκράμσι ανθούσε. Κεντρικά σημεία στις ερμηνείες του Γκράμσι ήταν ο Λενινισμός του, η λενινιστική του αντίληψη της πολιτικής που υπονοούσε μια συγκεκριμένη πολιτική δραστηριότητα, και η ιστορικο-πολιτική του εξέταση της ιταλικής κοινωνίας και κουλτούρας. Ταυτόχρονα, το έργο του Γκράμσι συζητιόταν στο πλαίσιο της ιστορίας της ιταλι-

κής φιλοσοφικής σκέψης χωρίς απόπειρες να μεθερμηνευτεί ο Γκράμσι σαν Κροτσεανός και να απαξιωθεί η μαρξιστική του προσέγγιση ή να γίνει αντικείμενο αμφιβολιών[7]. Αυτές οι εκθέσεις ήταν σύντομες περιλήψεις της αναπτυσσόμενης μελέτης του Γκράμσι και μοχλός για περαιτέρω σπουδή στα γραπτά του. Το συνέδριο κατέδειξε την πρωτοκαθεδρία της σκέψης του Γκράμσι στην μαρξιστικά προσανατολισμένη φιλοσοφική δραστηριότητα μαζί με την παρουσία της αλλού. Ωστόσο εκφράστηκε επίσης μια φιλοσοφική κριτική του Γκράμσι, η οποία, αν και αναγνώριζε την αξία του στην κατανόηση της κοινωνικής φύσης της γνώσης, πάρα πολύ γρήγορα τον χαρακτήριζε σαν ιδεαλιστή, που έκλινε προς τον εμπειριοκριτικισμό και περιορίζε τη σκέψη του μειώνοντας το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του στον “απόλυτο ιστορικισμό”, και απέδιδε στη φιλοσοφική του προσέγγιση την κατηγορία του εγελιανισμού, που μέσω της έλξης του προς τις επιστήμες, έθετε την (ίδια τη) φιλοσοφία ως τέτοια υπό αμφισβήτηση[8]. Σε μια διαφορετική ερμηνεία και χωρίς μια γενική κριτική της φιλοσοφίας του Γκράμσι ή μια αντιπαράθεση επιστήμης και φιλοσοφίας, επίσης εκφράστηκε η άποψη ότι η μαρξιστική φιλοσοφική σκέψη δεν μπορεί να περιοριστεί στο εύρος των προβλημάτων που σκιαγραφήθηκαν από το Croce και τον Γκράμσι και ότι θα έπρεπε να συσταθούν φιλοσοφικές σχέσεις, (πράγμα το οποίο είχε παραγνωριστεί στην ιταλική παράδοση μετά την Αναγέννηση), με τις φυσικές επιστήμες και τα Μαθηματικά (Geymonat 1958, 148). Αν και στα πρώιμα πορτραίτα του Γκράμσι, οι εντάσεις και η ασυνέπεια στο φιλοσοφικό του έργο σπάνια περιγράφονταν, ωστόσο οι αντιφάσεις σχετικά με τη σκέψη του και την υλιστική διαλεκτική ως τέτοια εμφανίστηκαν, πρώτα στο περιθώριο της συζήτησης για το Γκράμσι[9]. Στις συζητήσεις για το θεωρητικό έργο του Γκράμσι, τα θέματα που μορφοποιήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '50 θεωρούνται ως τα κεντρικά προβλήματα μέχρι σήμερα. Επιπροσθέτως, παρέμεινε κομβικό για τους αντίπαλους του Μαρξισμού του Γκράμσι “να συλλάβουν πόσο βαθιά ήταν ο Γκράμσι λενινιστής... και, αντίστροφα, να κατανοήσουν ότι ήταν εντελώς ριζωμένος στην ιταλική πολιτικό-φιλοσοφική κουλτούρα” (Argeri 1986, 141).

Η συχνά επαναλαμβανόμενη παρατήρηση ότι η θέση του φιλοσοφικού έργου του Γκράμσι έφτασε στο υψηλότερο σημείο κατά τη δεκαετία του 1960 πιθανότατα είναι σωστή. Ωστόσο, εκείνη την περίοδο, η πρωτοκαθεδρία της στην πνευματική ζωή της Αριστεράς άρχισε να κλονίζεται[10]. Αυτή η επιβαρυνόμενη με αντιφάσεις διαδικασία διαμεσολαβήθηκε, τουλάχιστον μερικά, και περιπλέχτηκε από την άνοδο και την πτώση (και την κατάρρευση στα 1970) της φιλοσοφίας του “Γκραμσιανισμού”. Η ακαθοριστία της έννοιας και του φαινομένου του Γκραμσιανισμού έγκειται στην ασάφεια του ίδιου του όρου. Ο “Γκραμσιανισμός” δεν είχε ξεκάθαρο περίγραμμα και όρια - μια ορισμένη ασάφεια ενυπήρχε ήδη στον ουσιώδη χαρακτήρα του. Εντούτοις, ορισμένα αλάθητα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και ορισμένες συνέπειες ήταν ιδιαίτερα σ’ αυτόν. Αν και σπάνια μορφοποιήθηκε συνεπώς, ο “Γκραμσιανισμός” σχημάτισε, ωστόσο, ένα πνευματικό, αν και χαλαρά οριοθετημένο, κίνημα. Υπήρξαν κάποιες πραγματεύσεις,



όπου οι θέσεις (του κινήματος) μορφοποιήθηκαν, ίσως λιγότερο ή περισσότερο συνοπτικά, αλλά πολλά γραπτά (αν και ανακατεμένα με άλλες φιλοσοφικές ιδέες) πρότειναν τάσεις και συνέπειες του “Γκραμισιανισμού”, ενώ αγνοούσαν ή ακόμη και απέρριπταν τον ίδιο τον όρο. Ο “Γκραμισιανισμός” δεν ήταν ταυτόσημος με το φιλοσοφικό έργο του Γκράμσι. Συνιστούσε μια μάλλον αμφίβολη ερμηνεία αυτού του έργου και μια απολυτοποίηση της εγκυρότητας και της ιστορικής θέσης της σκέψης του Γκράμσι.

Αν και υπήρχαν, παραδεδεγμένα, σημαντικές διαφορές λεπτομέρειας εντός του “Γκραμισιανισμού” αναφορικά με την κατανόηση του Γκράμσι, εκφραζόταν, ωστόσο, έμμεσα σ’ αυτόν η δεσπόζουσα τάση να δίνεται έμφαση στο *μη-υλιστικό στοιχείο*, σ’ αυτό που *έτεινε προς τον ιδεαλισμό* στη σκέψη του Γκράμσι, να παρουσιάζεται ένας διακριτός τελικός σκοπός ως δικός του [11], να υποτιμώνται ή να παραγνωρίζονται οι δρόμοι της σκέψης του Γκράμσι στο βαθμό που οδηγούν στην κατεύθυνση της υλιστικής διαλεκτικής και να ωθείται στο περιθώριο η σκέψη του πάνω στη θεωρία της διαλεκτικής. Το φιλοσοφικό έργο του Γκράμσι κατανοήθηκε και υμνήθηκε ως ένας μη-υλιστικός τύπος της Μαρξιστικής φιλοσοφίας· παρουσιάστηκε ως μια γενική εναλλακτική λύση στο υλιστικό ρεύμα σκέψης στο Μαρξισμό. Η συνέπεια αυτής της διαδικασίας ήταν μια τριπλή αναγωγή και περικοπή: ο μετασχηματισμός της φιλοσοφίας του Γκράμσι αναμίχθηκε με την παραποίηση και των δρόμων και των περιεχομένων της σκέψης του, που έτειναν προς την υλιστική διαλεκτική ή τοποθετούνταν εντός της, καθώς και των εντάσεων και των άλυτων προβλημάτων στο φιλοσοφικό του έργο· τα αυθεντικά προβλήματα της μαρξιστικής φιλοσοφίας περιοριζόνταν στα θέματα που συζητούνταν σε σχέση με το Γκράμσι, έναν Γκράμσι ερμηνευμένο μ’ αυτόν τον τρόπο· και η πραγματική αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην ανασυγκρότηση των Γκραμισιανών δρόμων σκέψης και τη μελέτη άλλων παραδόσεων, προβλημάτων και κατευθύνσεων σκέψης στην ανάπτυξη της μαρξιστικής φιλοσοφίας, ιστοριογραφίας και οικονομίας - για παράδειγμα τα γραπτά του Mehring, τα οικονομικά και πολιτικά έργα της Ρόζας Λούξεμπουργκ, και, ιδιαίτερα οι φιλοσοφικές ιδέες του Λένιν - παρεμποδίστηκε. Αν η προβληματική στην Γκραμισιανή ταύτιση φιλοσοφίας, ιστορίας και πολιτικής παραβλέφθηκε ή υποβαθμίστηκε, ενυπήρχε ακόμη η τάση στο “Γκραμισιανισμό” να συνδέσει τη φιλοσοφική ερμηνεία του Γκράμσι άμεσα με στρατηγικές και τακτικές της πολιτικής οργάνωσης του επαναστατικού εργατικού κινήματος εκείνης της εποχής, και πραγματικά να την ταυτίσει μ’ αυτές (τις στρατηγικές και τακτικές). Αν και πιθανόν να ανταποκρινόταν πραγματικά σ’ αυτήν την τάση, η προσπάθεια του “Γκραμισιανισμού” να τοποθετήσει τη φιλοσοφία του Γκράμσι στον ιταλικό ιστορικισμό, ως τη μαρξιστική του εκδοχή, ήταν, ωστόσο, ελάχιστα συνεπής μ’ αυτήν (τη φιλοσοφία) και αυτή η εκδοχή έπρεπε να συνεχίσει μια διαμάχη με την αντιδραστική και συντηρητική παραλλαγή στο κοινό έδαφος του φιλοσοφικού ιστορικισμού [12].

Οι σχέσεις ανάμεσα στο “ύστερο-αποτέλεσμα” της φιλοσοφίας του Γκράμσι

και τη διάλυση του ιστορικιστικού ιδεαλισμού είχαν παράδοξες συνέπειες. Η κριτική του Croce από τον Γκράμσι, καθώς και η αύξηση του κύρους του φιλοσοφικού έργου του Γκράμσι ήταν κάποιες από τις αιτίες που οδήγησαν στην παρακμή του ιστορικιστικού ιδεαλισμού. Αυτή η αποσάθρωση αποδεικνύεται, φυσικά, στο αντι-Κροτσεανό εγχείρημα του Γκράμσι, αλλά είχε, επίσης, μια αναδρομική επίδραση που περιόρισε τη σημασία του Γκραμσιανού φιλοσοφείν. Εν μέρει, η προσπάθεια του “Γκραμσιανισμού” να τοποθετήσει τη φιλοσοφία του Γκράμσι σε σύνολο στο κοινό έδαφος ενός ιδεαλιστικά μουχλιασμένου φιλοσοφικού ιστορικισμού, στράφηκε ενάντια στη σκέψη του Γκράμσι· εν μέρει - επίσης ανεξάρτητα από τον “Γκραμσιανισμό” και την ανεπαρκή κατανόηση του Γκράμσι - ο επιθανάτιος ρόγχος και ο θάνατος του ιταλικού ιδεαλισμού (όπως ο Garin αργότερα διατύπωσε εν συντομία αυτή τη διαδικασία της κατάρρευσης) κατέληξε στην ανάπτυξη και την αύξηση της επιρροής φιλοσοφικών τάσεων όπως η Χουσερλιανή φαινομενολογία, η Σχολή της Φραγκφούρτης, ο Νιτσεϊσμός, οι θετικισμοί του 20ου αιώνα (με των οποίων τα προβλήματα ο Γκράμσι δεν είχε ασχοληθεί ο ίδιος) ή αντιλήψεων που αντιτίθενταν στη φιλοσοφία του, όπως η κριτική της διαλεκτικής, που προήλθε από τη Σχολή della Volpe ή ο αντιϊστορικισμός και ο θεωρητικός αντιανθρωπισμός του Άλτουσέρ[13].

Σ’ αυτό το αλλαγμένο σκηνικό, η διατήρηση ή η ανάκτηση της φιλοσοφικής θεματολογίας του Γκράμσι θα ήταν δυνατή μόνο σαν αποτέλεσμα ενός διαχωρισμού του έργου του Γκράμσι από τον “Γκραμσιανισμό”, πράγμα που θα μπορούσε να είχε συμβεί στην πορεία της περαιτέρω αναζήτησης των Γκραμσιανών δρόμων σκέψης που έτειναν προς την υλιστική διαλεκτική, της εγκατάλειψης των πλάγιων δρόμων και της άρνησης μιας μη-κριτικής και μη-ιστορικής εξέτασης του Γκράμσι. Αυτή η δυνατότητα δεν μπορούσε να επιτευχθεί πλήρως· διεξήχθηκε μόνο αποσπασματικά. Πολλοί υποστηρικτές του φιλοσοφικού έργου του Γκράμσι ενσωμάτωσαν κριτικά μοτίβα στη δική τους έκθεση του Γκράμσι και κατέδειξαν περιορισμούς και αντιφάσεις στην φιλοσοφία του και στη κατανόηση εκ μέρους του του Μαρξισμού[14]. Επιπλέον, αναδύθηκε ένα κίνημα σκέψης, το οποίο υποστήριζε το μαρξιστικό υλισμό, αλλά παράλληλα ανέπτυξε την “ύστερη-επίδραση” του Γκράμσι, ενώ ερευνούσε το δικό του σύνολο φιλοσοφικών ερωτημάτων, που συνδέονταν με αποτελέσματα στις φυσικές επιστήμες, τα μαθηματικά κ.λπ. Μετά την κατάρρευση του ιστορικιστικού ιδεαλισμού, αυτός ο ετερογενής αντι-ιστορικισμός φάνηκε - τουλάχιστον για λίγο - να έχει κατακτήσει - αν όχι ολοσχερώς, πάντως σε σημαντικό βαθμό - την φιλοσοφική περιοχή που καθοδηγούνταν από μια μαρξιστική προστακτική. Το φάσμα αυτού του φιλοσοφείν εκτεινόταν από το σκεπτικισμό σχετικά με την έννοια της ιστορίας, ένα σκεπτικισμό που συνοδευόταν από μια ορισμένη αποδοχή του υλισμού και της διαλεκτικής (αλλά όχι μια αντίληψη υλιστικής διαλεκτικής[15]) μέχρι μια βαθιά αντι-διαλεκτική τάση (βλ. π.χ. Colletti 1974). Το ναυάγιο του “Γκραμσιανισμού”, η υποχώρηση και η διάλυσή του έφεραν τον οριστικό διαχωρισμό των γραπτών του Γκράμσι από τον “Γκραμσιανισμό”. Ωστόσο, οι γραμμές αυτού του διαχωρισμού

διέσχισαν επίσης το έργο του Γκράμσι· εκεί η ενότητα φιλοσοφίας και πολιτικής έπεσε θύμα επίσης των νέων διακρίσεων[16]. Πολλοί αντίπαλοι της φιλοσοφίας του Γκράμσι και της διαλεκτικής γενικά, που απέρριπταν από την αρχή τη Γκραμισιανή αντίληψη του Μαρξισμού ως ιστορικής φιλοσοφίας και τη θεωρούσαν απηρχαιωμένη, έδειξαν να δέχονται κάποια στοιχεία της Γκραμισιανής θεωρίας της πολιτικής, αλλά με το κόστος του διαχωρισμού της σε θραύσματα από το φιλοσοφικά επηρεασμένο πλαίσιο της επαναστατικής του σκέψης και κατά συνέπεια με κόστος τη θεμελιώδη αλλαγή της σημασίας του.

Η πτώση του ενδιαφέροντος στο φιλοσοφικό έργο του Γκράμσι και η απομάκρυνση από αυτόν μπορεί να αποδοθεί στην αναδυόμενη κρίση του επαναστατικού εργατικού κινήματος και στην προσπάθεια να λυθεί αυτή η κρίση με την εγκατάλειψη του Μαρξισμού και την προοπτική της επανάστασης στην κοινωνία. Η “Επανάσταση του Γκράμσι” που προγραμματικά ήδη άρχιζε στα τέλη της δεκαετίας του ’70 απέρριψε την πρακτική χρήση των ιδεών του Γκράμσι για τους σκοπούς της νομιμοποίησης και της “επίσημης ίδρυσης ενός Γκραμισιανισμού”. Η διακηρυσσόμενη “απόσταση” από το Γκράμσι (Mussi 1977β, 1), εντούτοις, εισήγαγε μια απομάκρυνση από το Μαρξισμό του Γκράμσι, από την επαναστατική του τάση και από την αντίληψή του για την πολιτική. Η ανάπτυξη και υπεροχή αυτής της τάσης οδήγησε σε μια άρνηση του Μαρξισμού, συνοδευόμενη από την αρχή της αυτοτοποθέτησής της πέραν του Μάρξ (Schiavone, 1986, 42). Η συνολική απομάκρυνση από το Μάρξ και το Μαρξισμό ήταν μια ριζική μετακίνηση από την ιδέα ότι είμαστε πέρα από το Μάρξ και το μαρξισμό, στον ισχυρισμό ότι είμαστε χωρίς το Μάρξ και το μαρξισμό, όπου ο πυρήνας του ίδιου του Μαρξισμού μπήκε σε αμφισβήτηση. Ο Γκράμσι, επίσης, εντάχθηκε σ’ αυτή τη γενική άρνηση κάθετί του μαρξιστικού[17]. Από τη στιγμή που η προσπάθεια που έγινε δεν ήταν μόνο η άρνηση του Μάρξ, αλλά επίσης “η εξαφάνισή του από τη σύγχρονη συζήτηση”, προβλήθηκε η απαίτηση ότι “δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να δίνεται η εντύπωση ότι ίσως ξανακερδίζουμε μια παράδοση. Αντίθετα, θα έπρεπε να πούμε ότι έχει να κάνει με τη διασπάθιση μιας κληρονομιάς”[18]. Το γεγονός ότι αυτή η απαρνηθείσα κληρονομιά ήταν αυτή του Μάρξ και του Γκράμσι καταλήγει μ’ έναν αρνητικό τρόπο για το έργο του Γκράμσι, καθώς αυτό αποτελεί μέρος της μαρξιστικής παράδοσης της σκέψης. Εάν οι δρόμοι του μαρξισμού στην ιταλική φιλοσοφία θεωρηθούν υπό το πρίσμα της βιο-φιλοσοφίας, κυρίως του Χαϊντεγκεριανισμού, τότε, σ’ ένα τέτοιο σκηνικό, ο Gentile, που θεωρείται ότι πρόλαβε το Χαϊντεγκερ, καταλαμβάνει τη θέση-κλειδί και το φιλοσοφικό έργο του Γκράμσι παρουσιάζεται εφήμερο (Giovanni 1983· Racinaro 1983)[19]. Η επανειλημμένα καθιερωμένη σιωπή γύρω από το Γκράμσι, το γεγονός ότι ξεχάστηκε[20] (η λήθη γύρω από το έργο του) - χωρίς αυτό, φυσικά, να σημαίνει παύση κάθε μελέτης για το Γκράμσι - (βλ. Liguori 1987) αλλά μάλλον μετατόπιση του σώματος των ιδεών του από τις κεντρικές σφαίρες της διανοητικής δουλειάς και των συζητήσεων - είναι συνέπεια δύο διαδικασιών συνδεδεμένων μεταξύ τους: διάλυση του παλιού δεσμού εργατικού κινήματος και μαρξι-

σμού και μια αλλαγή στην πνευματική κατάσταση (βλ. Tosei 1989), δηλαδή, η άνοδος της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας που διαμορφώνεται από το Νίτσε και το Χάιντεγγερ.

3. Είναι αυτή η σιωπή, αυτή η λήθη, η τελική πράξη στο πνευματικό και πολιτικό δράμα του Γκραμισιανού φιλοσοφικού έργου ή μια σκηνή από τη δραματική “ύστερη-επίδραση” του στην πατρίδα του; Εάν δούμε την ιστορία της διεθνούς επίδρασης των φιλοσοφικών γραπτών του Γκράμσι[21], η εντύπωση ότι η Γκραμισιανή φιλοσοφία οριστικά παραμερίζεται - παραπλανητική ακόμη και για την ιταλική πνευματική ζωή - εξαφανίζεται. Σ’ αυτό το διεθνές πλαίσιο, εμφανίζεται η ενεργή “ύστερη-επίδραση” της Γκραμισιανής σκέψης. Γίνεται το κέντρο της αντιδικίας. Η φιλοσοφική δραστηριότητα γύρω από το έργο του Γκράμσι από καινούργιες οπτικές παράγει ερμηνείες, διαφορετικές από προηγούμενες, και θέτει σε κίνηση νέα κινήματα σκέψης στην κατηγορική σφαίρα της υλιστικής διαλεκτικής. Ταυτόχρονα, οι εντάσεις στη σκέψη του Γκράμσι και οι διαφορετικές δυνατότητες κατανόησης που βρίσκονται εντός της, εκδηλώνονται μ’ έναν πολύ οξύτερο τρόπο στη διεθνή “ύστερη-επίδραση”. Εκεί, οι δρόμοι της σκέψης του έχουν, ως επί το πλείστον συντηρηθεί στο βαθμό που περιορίζονται στα *Τετράδια της Φυλακής*. Αδιαφορία για τη διαδικασία εξέλιξης που οδήγησε στο μεγαλύτερο μέρος των ιδεών των *Τετραδίων της Φυλακής* σημαίνει αφαίρεση από την ιστορικότητα της ανάλυσης. Αν η σκέψη του Γκράμσι μελετηθεί μαζί με άλλες φιλοσοφικές παραδόσεις και άλλες πνευματικές συνθήκες, και αν ερευνηθεί σε σχέση με άλλα προβλήματα, τότε καθίσταται δυνατόν να κινηθεί πέρα από προηγούμενα καθορισμένα μοντέλα ερμηνείας (αν και αυτά αντανakλώνται κάποτε στη διεθνή ιστορία της επίδρασης του Γκράμσι). Από τη στιγμή που σ’ αυτή τη διεθνή διαδικασία η μελέτη του φιλοσοφικού έργου του Γκράμσι αρχίζει εκ νέου και αφομοιώνεται κατ’ επανάληψη, το έργο στέκεται ξεχωριστά από την εθνική του “ύστερη-επίδραση”, έτσι ώστε κέρδη και απώλειες στην ιστορία της εθνικής του επίδρασης αγνοούνται λίγο-πολύ.

Η πρώτη φάση της διεθνούς πρόσληψης του Γκράμσι κυριαρχήθηκε (όπως και ο ιταλικός “Γκραμισιανισμός” στην εποχή του) από την τοποθέτηση της σκέψης του Γκράμσι σε μια παράδοση μη-υλιστικού μαρξισμού. Μέσα σ’ αυτή την παράδοση ωστόσο κατέκτησε μια ιδιαίτερη θέση. Στην έκθεσή του και κριτική αυτής της παράδοσης, ο Perry Anderson γράφει για “τη μεγαλοσύνη του που τον θέτει μακριά από όλες τις άλλες μορφές σ’ αυτήν την παράδοση”. Λογικά: μόνον αυτός ενσωμάτωσε στο πρόσωπό του την επαναστατική ενότητα θεωρίας και πράξης, του τύπου εκείνου που είχε προσδιορίσει την κλασσική κληρονομιά. Μετά το Γκράμσι, κανένας άλλος Μαρξιστής στη Δ. Ευρώπη δεν επρόκειτο να επαναλάβει επίτευγμα τέτοιας τάξης” (1976, 45).

Η αντίληψη της διχοτομίας μεταξύ ενός “κριτικού Μαρξισμού” και ενός “επιστημονικού Μαρξισμού” συνεχίζεται μέχρι σήμερα, με τον Γκράμσι να εντάσσεται στον “κριτικό Μαρξισμό” (Gouldner 1980). Εντούτοις, η δεύτερη

φάση της ιστορίας της διεθνούς επιρροής της φιλοσοφίας του Γκράμσι σηματοδεύεται από μια κατεύθυνση σκέψης διαχωρισμένη από αυτήν τη διχοτομική αντίληψη, στη βάση της ανεξάρτητης μελέτης του Γκραμσιανού έργου σε σχέση με τη σύγχρονη προβληματική της Μαρξιστικής φιλοσοφίας και των συζητήσεων εντός και εκτός αυτής. Αυτή η κατεύθυνση σκέψης συνδέθηκε με το θέμα της μαρξιστικής αντίληψης της φιλοσοφίας και την αντίληψη της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται ο Γκράμσι στη Γαλλία αντανakλούν αλλαγές στο status των φιλοσοφικών προβλημάτων στα πλαίσια (και έξω απ' αυτά) του Μαρξισμού, ο οποίος διαμορφώθηκε πρώτα από μια υπαρξιακή, ανθρωπολογική ερμηνεία, ακολουθούμενη από μια αντιϊστορικιστική και "θεωρητική αντιουμανιστική" ερμηνεία ή εναλλακτικά κι από τις δύο μαζί (Texier 1966· Tosel 1984). Η πάλι με την προβληματική του Γκράμσι ενέπνευσε μια έρευνα για να βρεθεί ένας τρόπος υπέρβασης αυτής της προβληματικής.

Μια ορισμένη αλλαγή συνέβη στη συνεχιζόμενη Δυτικογερμανική συζήτηση για το Γκράμσι, όταν αυτή η συζήτηση άρχισε να επικαλύπτεται με επιχειρήματα γύρω από τη φύση της μαρξιστικής φιλοσοφίας και την απο-φιλοσοφοποίηση του Μαρξισμού[22]. Ακόμη και η προσπάθεια αποφιλοσοφοποίησης επικαλέστηκε το Γκράμσι. Ωστόσο, η αντίληψη ενός μαρξισμού χωρίς τη φιλοσοφία απαιτούσε την αποσιώπηση της άποψης του Γκράμσι για το μαρξισμό ως ιστορική φιλοσοφία. Η ενεργή επιβεβαίωση της θεωρίας της υλιστικής διαλεκτικής υποδήλωνε αποδοχή του αντι-ιδεαλιστικού επίκεντρου της Γκραμσιανής φιλοσοφίας και της ενότητάς του με το εργατικό κίνημα (βλ. Holz και Sandkähler 1980 β και Sandkähler 1980).

Σε αντίθεση με τη Γαλλική και τη Δυτικογερμανική πρόσληψη, που ξεκίνησε με τη φιλοσοφία του Γκράμσι και μόνον αργότερα ασχολήθηκε με τη θεωρία του κράτους ως θέμα, το κύμα για το Γκράμσι στην Αγγλία καθορίστηκε από συζητήσεις για τη θεωρία της πολιτικής (αν και από την αρχή αυτές οι συζητήσεις είχαν επίσης φιλοσοφικά χαρακτηριστικά)[23]. Όταν μέρος αυτών των συζητήσεων απομακρύνθηκε από το μαρξισμό και κατευθύνθηκε προς το μετα-μαρξισμό σε σχέση με την προβληματική του κράτους και της πολιτικής, μια μαρξιστική αντι-κριτική αναπτύχθηκε αντίστοιχα, σ' αυτήν την περιοχή. Στοιχεία φιλοσοφίας περιλήφθηκαν επίσης στην ανάλυση των "Αντινομιών του Γκράμσι" (Anderson 1977), στην αντικειμενικά κριτική περιγραφή της "Γκραμσιανής πρόκλησης" (Hofmann 1984) και στις συζητήσεις προβλημάτων και αντιφάσεων της πολιτικής του θεωρίας. Στο πλαίσιο αυτών των αγγλόφωνων συζητήσεων, τελικά προέκυψε μια ανεξάρτητη και πρωτότυπη φιλοσοφική έρευνα του ιστορικισμού του Γκράμσι που έριξε νέο και ρεαλιστικό φως στη φιλοσοφία του[24].

Η κορύφωση και η πτώση του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος για το Γκράμσι μαζί με τις άμεσες πολιτικές συνδέσεις με την ιταλική πνευματική ιστορία διαφέρουν από το αντίστοιχο ενδιαφέρον και τις αντίστοιχες πολιτικές συνδέσεις στο διεθνές πλαίσιο. Οι δύο *θεμελιώδεις* τάσεις στη φιλοσοφική κατανόηση του

Γκράμσι, που αναπτύχθηκαν στη δραματική “ύστερη-επίδραση” του έργου του, είναι σε τελευταία ανάλυση *κοινές* στην εθνική και διεθνή ιστορία της επιρροής του. (Γίνονται εμφανείς με ποικίλωση ένταση σε διαφορετικές χώρες). Καθορίστηκαν στις ίδιες τις προσεγγίσεις τους από *φιλοσοφικά* περιεχόμενα που υπερέβαιναν τα εθνικά σύνορα.

Στη δεκαετία του 1960 ο Enzo Paci και ο Noberto Bobbio εμφανίστηκαν με μια νέα προσέγγιση, ο Paci στη βάση της φαινομενολογικής του αντίληψης περί βιο-φιλοσοφίας, και ο Bobbio στο πλαίσιο μιας προγραμματικά εκλεκτικής φιλοσοφίας. Το κεντρικό σημείο αυτής της ερμηνείας ήταν να εγκαθιδρύσει μια πνευματική συνέχεια του “Ιταλικού Μαρξισμού”, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν ο μη-υλισμός ή η αντίθεση στον υλισμό.

Ο Paci τοποθέτησε το Labriola κοντά στο Sartre, και τους Γκράμσι, Labriola, και Μαρξ κοντά στο Husserl. Μια Χουσερλιανή αντίληψη της ιστορίας αποδόθηκε στο Labriola και το Γκράμσι - “η ιστορική διϋποκειμενικότητα συγκροτεί, για όλα τα υποκείμενα, μια παγκόσμια έγκυρη αντικειμενικότητα” (Paci, 1963, 327)- και, μέσω αυτής της αντιστροφής της αποφασιστικά καθοριστικής σχέσης μεταξύ αντικειμενικότητας και διϋποκειμενικότητας ο Labriola και ο Γκράμσι, όπως επίσης και ο Μαρξ, εντάχθηκαν *στη φιλοσοφία της υποκειμενικότητας*. Η διαλεκτική, σίγουρα, δεν απομακρύνθηκε από τον “Ιταλικό Μαρξισμό” ή μάλλον από το Μαρξισμό ως τέτοιο αλλά - σύμφωνα με την παράδοση της ανορθολογικοποίησης και της υποκειμενίκευσης της διαλεκτικής - η θέση της επανατοποθετήθηκε έξω από τις “αντικειμενικευμένες επιστήμες” στην αμεσότητα του είναι [25]. Εάν οφείλουμε να “βρούμε γι’ άλλη μια φορά το νόημα της ιστορίας και της αλήθειας της στο πραγματικό παρόν στο οποίο *εμείς* ζούμε”, τότε θα μπορούσαμε ίσως να συμφωνήσουμε σε μια φαινομενολογική ερμηνεία του ιστορικισμού του Croce (Paci 1963, 334). Εν τω μεταξύ η *διαλεκτική της ιστορίας*, για την ορθολογική κατανόηση της οποίας πάλεψαν ο Labriola και ο Γκράμσι, παραμερίστηκε.

Ο Bobbio διαμόρφωσε τη θέση του για τον “Ιταλικό Μαρξισμό”, χωρίς να του αποδώσει στοιχεία Χουσερλιανής φαινομενολογίας. Η θέση του εντούτοις, συμπίπτει με τον Paci στο βαθμό που και ο Bobbio, επίσης, τονίζει το αντι-υλιστικό ως το κοινό χαρακτηριστικό του “ιταλικού μαρξισμού”. Χρησιμοποίησε τη “συνθετική” φόρμουλα του ουμανιστικού ιστορικισμού”, όπου ο Labriola και ο Γκράμσι υποτίθεται ότι βρίσκονται μαζί με το Mondolfo καθώς και το Gentile και τον Croce (Bobbio 1968, xlvif). Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ο Piccone συνέδεσε και τις δύο ποικιλίες του μη-υλιστικού και του αντι-υλιστικού “Ιταλικού Μαρξισμού”. Αναθεώρησε πολλά από τα δόγματα των προκατόχων του. (Δεν ήθελε να θεωρήσει, και ούτε να δεχτεί, το Μαρξ και το Γκράμσι ως κρυφο-Χουσερλιανούς· δε συζητά τη Χουσερλιανή φαινομενολογία στο βιβλίο του για τον “Ιταλικό Μαρξισμό”· παραδέχεται ότι ο Labriola αναγνώριζε την αντίληψη του ιστορικού αναπόφευκτου και την ιδέα της ιστορικής συνέχειας κ.τ.λ.). Κατ’

ουσίαν επέκτεινε αυτές τις θέσεις σε μια ερμηνεία και τράβηξε μια συνεχόμενη γραμμή από το Sparenta στο Γκράμσι μέσω Labriola και Croce. Εδώ, οι αποκλίσεις και οι αντιθέσεις ανάμεσα στον Croce και στο Labriola και ανάμεσα στο Γκράμσι και τον Croce περιορίστηκαν σε διαφορετικούς βαθμούς ριζοσπαστικότητας: ο Croce αποριζοσπαστικοποίησε το μαρξισμό του Labriola και “ο μαρξισμός του Γκράμσι ήταν, στην ουσία, μια επαναριζοσπαστικοποίηση του Croce” (Piccone, 1983, 103-4). Σύμφωνα μ’ αυτήν την ερμηνεία, ο Γκράμσι παρέμεινε Κροτσεανός μέχρι το τέλος “δεσμευμένος στο όραμα ενός υποκειμενιστικού και ιστορικιστικού Μαρξισμού”, που αποτελούσε “σχεδόν μια ευθεία συνέχεια της ιταλικής παράδοσης της κοινωνικής και πολιτικής σκέψης ... από το Sparenta στο Labriola και τον Croce” (162-163) Αυτό που, τελικά, παρέμενε σχετικό στο έργο του Γκράμσι ήταν ένα “ηθικό όραμα ιστορικά παγιδευμένο σ’ ένα ασύμβατο λενινιστικό πλαίσιο και μια διαλεκτική, διαφορετική από τη μαρξιστική και εγγεληνική διαλεκτική, για την κατανόηση της ιδιαιτερότητας, πράγμα που προϋπέθετε μια εργαλειακή αντίληψη των εννοιών και ότι “η ζωή και η υποκειμενικότητα έχουν αναμφισβήτητη προτεραιότητα” (200). Επιπλέον, όμως, η κατασκευή αυτού του “Κροτσεανού Μαρξισμού” αποδείχτηκε απλώς το ενδιαμέσο στάδιο που οδηγούσε στην απομάκρυνση αυτού του ίδιου του “Κροτσεανού Μαρξισμού” από μια “φαινομενολογικά θεμελιωμένη διαλεκτική” [26].

Στην άλλη κατεύθυνση της δραστηριότητας γύρω από το φιλοσοφικό έργο του Γκράμσι, η γνωστική προσέγγιση της *υλιστικής διαλεκτικής* θεωρείται το καθοδηγητικό νήμα και το κεντρικό σημείο ερμηνείας (βλ. Mazzone 1980 και Baratta 1987). Επίσης, καθ’ οδόν βρίσκεται μια επιστημική διαδικασία ενσωμάτωσης σχετικών στοιχείων της φιλοσοφίας του Γκράμσι στην εννοιιακή καταγραφή της υλιστικής διαλεκτικής, μια διαδικασία αφομοίωσής τους στην αναπτυσσόμενη θεωρία αυτής της διαλεκτικής (βλ. Holz 1990 α, 1: 544 ff) και μια διαδικασία τοποθέτησης του έργου του Γκράμσι στην ιστορία της διαλεκτικής (βλ. Sichirolo 1983, 187 ff.). Παραδόξως, ήταν ο ίδιος ο Bobbio, ένας από τους πρωταγωνιστές της αντίθετης τάσης, ο οποίος, στα τέλη της δεκαετίας του ’50 έθεσε το ερώτημα της διαλεκτικής στη φιλοσοφία του Γκράμσι.

“Το κεντρικό θέμα για τη μελέτη του θεωρητικού Μαρξισμού είναι πάντα η διαλεκτική. Τι σημαίνει “διαλεκτική”; Έχει ο όρος “διαλεκτική” μονοσήμαντη (μη-διαφορούμενη) σημασία; Αν έχει διάφορες σημασίες ποιά είναι η σχέση μεταξύ των διαφορετικών νοημάτων;” Αντιστοίχως μ’ αυτήν την παρουσίαση του προβλήματος, το ερώτημά του για τη διαλεκτική στο Γκράμσι μορφοποιήθηκε κατ’ αυτόν τον τρόπο: “Είναι η έννοια της διαλεκτικής σημαντική στη σκέψη του Γκράμσι; Είναι κεντρική ή περιθωριακή έννοια στο θεωρητικό του σύστημα; Πως χρησιμοποιεί αυτήν την έννοια και ποιά προβλήματα καλείται να λύσει μ’ αυτήν;”

Αυτό το είδος των ερωτημάτων κατέστησε δυνατή την εγκαθίδρυση της “θεμελιώδους σπουδαιότητας” της διαλεκτικής στο Γκράμσι και την ανασυγκρό-

τηση των διαφόρων νοημάτων του όρου “διαλεκτική” στα γραπτά του. Εφ’ όσον σ’ αυτή την παρουσίαση του προβλήματος, η (εγγενώς αναγκαία) περιγραφή της σημασιολογίας του όρου “διαλεκτική” ήρθε στο προσκήνιο, η μελέτη της διαλεκτικής στο Γκράμσι περιορίστηκε σ’ εκείνες τις περιοχές ή τις εκφράσεις, όπου εμφανίζεται ο όρος. Ενώ η διαλεκτική αναγνωρίστηκε και ερμηνεύτηκε ως μία κομβική έννοια στην ύστερη μαρξιστική έρευνα για το Γκράμσι - μια κομβική έννοια και του ερμηνευτικού θεωρητικού παρόντος και της ερμηνευμένης ιστορικής κατασκευής δηλαδή, της φιλοσοφίας του Γκράμσι - και ενώ συζητιόταν το φιλοσοφικό έργο του Γκράμσι όσον αφορά στη θεωρία της υλιστικής διαλεκτικής, η έννοια της διαλεκτικής μελετιόταν με τις διαφορετικές έννοιες του όρου, αλλά χωρίς τη χρήση του. Η κατανόηση των δρόμων της σκέψης του Γκράμσι στην περιοχή της έντασης μεταξύ του “απόλυτου ιστορικισμού” και της υλιστικής διαλεκτικής απαιτεί χειρισμό με έννοιες στις οποίες μια ορισμένη δισημία είναι χαρακτηριστική σ’ αυτή την περιοχή της έντασης. Αυτή η δισημία εκτοπίζεται, ωστόσο, στην ιστορική προοπτική της φιλοσοφικής θεωρίας του Μαρξισμού. Στα *Τετράδια της Φυλακής* ο Γκράμσι αναφέρει τη δική του άποψη ότι ο Μαρξισμός είναι η ιστορική φιλοσοφία του “απόλυτου ιστορικισμού” (1976, 2:1437, 3:1926-27), με την οποία ήθελε να αρθρώσει όχι μόνο τη σχέση του με τη σκέψη του Croce, αλλά, ακόμη περισσότερο, την κριτική απόσταση που είχε υιοθετήσει σε σχέση μ’ αυτήν τη σκέψη. Ο Croce συμπτωματικά χρησιμοποίησε τον ίδιο όρο, “απόλυτος ιστορικισμός” (μ’ ένα διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο) ως μια καταδήλωση της ιδεαλιστικής του φιλοσοφίας, (Croce 1941). Αν μελετηθούν οι δρόμοι της σκέψης του Γκράμσι, η διπλή σημασία του “απόλυτου ιστορικισμού” καταδεικνύει διαφορετικές φάσεις αυτών των δρόμων σκέψης, καθώς και την τεταμένη σχέση στην πρόσδεση του στον ιστορικισμό του Croce και στο σπάσιμο του Γκράμσι μ’ αυτήν (το οποίο έγινε κυρίαρχο στη σκέψη του Γκράμσι). Ο άλλος πόλος στην περιοχή της έντασης - η υλιστική διαλεκτική - δεν εμφανίζεται σαν όρος στους στοχασμούς του Γκράμσι· η εξήγηση για την απουσία του όρου βρίσκεται στο φιλοσοφικό του περιεχόμενο, πάνω απ’ όλα μια ορισμένη έλλειψη σαφήνειας στο πρόβλημα του υλισμού. Ακόμη κι έτσι, η υλιστική διαλεκτική - στο βαθμό που η ρεαλιστική, υλιστική μελέτη της ιστορίας και της γνώσης τελικά κερδίζει την πρωτοκαθεδρία στο έργο του Γκράμσι (χωρίς να απομακρύνει ολοκληρωτικά ό,τι είναι ιδεαλιστικό) - είναι εγγενής στη φιλοσοφία του και καθορίζει τον προσανατολισμό του (βλ. Morena 1990).

4. Εφ’ όσον η ιστορική αυτο-κατανόηση της υλιστικής διαλεκτικής αγκαλιάζει τα ερωτήματα του Γκράμσι για το Μαρξισμό και την αναζήτηση του Μαρξισμού ως ιστορικής φιλοσοφίας και εφόσον αντανάκλα, επίσης, το ιστορικό και επιστημικό πλαίσιο της ανάπτυξης της μαρξιστικής σκέψης, τότε αυτή η επίγνωση γίνεται συγκροτητικός παράγοντας της αναγνώρισης αυτής της ανάπτυξης, στην οποία το έργο μιας ζωής, οι ιδέες και οι συζητήσεις συνεισφέρουν, επίσης. Αυτή η ανάπτυξη έλκει την καταγωγή από προγενέστερους και σύγχρονους του Γκράμσι - αλλά αυτή η καταγωγή είτε του είναι άγνωστη, ή μόνον εν μέρει την



έχει μελετήσει - και συνέχισε μετά το Γκράμσι, αλλά χωρίς να λαμβάνει γνώση των δικών του δρόμων σκέψης. Εν όψει της φαινομενικής έλλειψης φιλοσοφικής (και πολιτικής) συνάφειας του Γκράμσι και της απόρριψης του θεωρητικού του έργου, η προσπάθεια για μια επανεγκαθίδρυση του "Γκραμισιανισμού" ως αντικινήματος δεν θα μπορούσε να πετύχει. Η *συνάφεια* του Γκράμσι αποκαθίσταται μέσα από τη δουλειά που γίνεται πάνω στη θεωρία της υλιστικής διαλεκτικής και την υποστήριξη που αυτή προσφέρει. Η έννοια της *πραγματικής και γνωστικής ιστορικότητας*, την οποία πάλεψε ο Γκράμσι, στέκεται σήμερα στο κέντρο της φιλοσοφικής δραστηριότητας περιλαμβάνοντας, ανάμεσα σε άλλα, συζητήσεις για το ρεαλισμό και τη φιλοσοφική αναστόχηση της επιστημονικής γνώσης. Η σχέση μεταξύ *θεωρίας και ιστορίας*, ομοίως ένα από τα κύρια θέματα που κάποτε θεωρήθηκαν λυμένα στη σκέψη του Γκράμσι, είναι σήμερα ένα από τα θεμελιώδη σημεία επαφής μεταξύ φιλοσοφίας και ιστορικών σπουδών. Η σκέψη γύρω από την έννοια της φιλοσοφίας - ένα πρόβλημα που επανέρχεται ξανά και ξανά στη σκέψη του Γκράμσι - θεωρείται καθήκον για προσωπικό φιλοσοφικό αναστοχασμό σήμερα, ένα αιώνιο φιλοσοφικό θέμα συζήτησης, που προσφάτως αποκτά νέο περίγραμμα.

Η σχετικότητα των ερευνών του Γκράμσι για την ιστορική φιλοσοφία του Μαρξισμού αποκτά δραματική σημασία σε μία κατάσταση αδυναμίας, κρίσης και ήττας του μαρξιστικού εργατικού κινήματος, όπου η επιρροή του Μαρξισμού έχει όχι μόνο ελλεισθεί δραστικά, αλλά κατά περιόδους δείχνει σχεδόν να εξαφανίζεται, όπου το σοκ, ο λήθαργος και η απογοήτευση απειλούν ακόμη να υπερνικήσουν τη συνείδηση πολλών Μαρξιστών, να μειώσουν τη δυνατότητα κατανόησης των αλλαγών, να εμποδίσουν την κριτική αυτο-αναστόχηση και να οδηγήσουν σε μια ταλάντευση ανάμεσα στην νοσταλγία και την παραίτηση. Η έννοια της ιστορικότητας της Μαρξιστικής φιλοσοφικής θεωρίας υποδηλώνει την κριτική συνέχεια, μέσα σ' αυτήν την κατάσταση καθώς και την ανάληψη μιας νέας αρχής μετά από την αποφασιστικά ξεκάθαρη ιστορική οπισθοχώρηση. Αυτή είναι η εναλλακτική λύση στον ανιστορικό πραγματισμό που έχει διεισδύσει στην αντιμετώπιση της μαρξιστικής φιλοσοφίας, στην πραγματικότητα, στο Μαρξισμό συνολικά, για πολλές δεκαετίες και που επέφερε μια μοιραία ατροφία και διάβρωση κληιδώοντας καθετί που έπεφτε στην επιρροή του. Η θεματοποίηση της ιστορικότητας του Μαρξισμού ως φιλοσοφίας στο έργο του Γκράμσι, η εξήγηση των δρόμων της σκέψης που οδηγούν σ' αυτό το έργο, μαζί με τις τεράστιες δυσκολίες και τα λάθη και η προσπάθεια του Γκράμσι να εισάγει τα πιο δύσκολα θεωρητικά προβλήματα και να επεξεργαστεί τα επιχειρήματα με τις πιο δυνατές αντιπαλές θέσεις, όλα αυτά αποδεικνύουν το γεγονός ότι ο Μαρξισμός, αν παρθεί στα σοβαρά, ήταν και είναι διακριτός από τον ανιστορικό πραγματισμό και ότι η επίγνωση της επιστημικής πορείας της υλιστικής διαλεκτικής απαιτεί αλλά και καθιστά δυνατή την υπέρβαση του ανιστορικού πραγματισμού.

Στο Γκράμσι, η ταύτιση φιλοσοφίας, πολιτικής και ιστορίας εμπλέκει μία

σύνθετη και, από ορισμένες απόψεις, μια συζητήσιμη κατασκευή - ανάμεσα σε άλλα, η οικονομία ως πραγματικότητα και ως θεωρία φαίνεται αδύνατο να βρει τη θέση που της αρμόζει σ' αυτήν την ταύτιση). Δεν έγινε αντικείμενο σκέψης με όρους μιας πραγματολογικής υπαγωγής της φιλοσοφίας σε τακτικές θεωρήσεις. Από τη στιγμή που η πολιτική κατανοείται εδώ ως ιστορική πράξη με ιστορικούς αντικειμενικούς στόχους και έναν ιστορικό χρόνο, δηλαδή, ως ιστορία, αυτή η ταύτιση κατευθύνθηκε, επίσης, ενάντια στην άμεση πολιτική μεροληψία κατά τη θεώρηση ιστορικών γεγονότων (Γκράμσι 1976, 2:1162). Στην πολεμική του ενάντια στον "ακρωτηριασμό του Hegel και της διαλεκτικής" από τον Proudhon και το Gioberti και ενάντια στην ιδέα και την πρακτική της "παλινόρθωσης της επανάστασης", ο Γκράμσι προσέφυγε στη διαλεκτική του Hegel: "Η εγγελιανή διαλεκτική, αν και σε θεωρησιακή μορφή, δεν επιτρέπει τέτοιους περιορισμούς και ακρωτηριάζοντες εξαναγκασμούς. Κατά συνέπεια, δεν αφήνει χώρο για τον ανορθολογισμό και την αυθαιρεσία, που ενυπάρχουν στην αντίληψη του Bergson". Ο Γκράμσι αποδοκίμαζε τη φιλοσοφική δοξολογία της άμεσης "πολιτικής": "Στην πραγματική ιστορία, η διαλεκτική κίνηση διασπάται σε αναρίθμητα μερικά στοιχεία· το λάθος βρίσκεται στην εξύψωση του απλώς άμεσου (μη-διαμεσολαβημένου) σε μεθοδολογικό παράγοντα" (2:1222).

Ο Γκράμσι, επίσης, εφάρμοσε την ίδια ιδέα στην κατανόηση της μαρξιστικής φιλοσοφίας όσον αφορά στο γεγονός ότι εξακρίβωσε "υπολείμματα μιας μηχανιστικής άποψης" όπου "μιλάει κανείς για τη θεωρία ως "ολοκλήρωση" ή "εξάρτημα" της πρακτικής, για τη θεωρία ως υπηρέτρια της πρακτικής" (2:1386). Η κριτική του Γκράμσι για τη συστηματοποίηση σε στυλ σχολικού εγχειριδίου με τις σχολαστικές της εκθέσεις, τις ανιστορικά ανέκφραστες και αφηρημένες γενικότητες, τις χωρίς θεμελίωση και επιχειρηματολογία βεβαιώσεις, τις χονδροειδείς απλοποιήσεις, τη φαινομενική κατηγορηματικότητα και την υποταγή του θεωρητικού στο διδακτικό - αυτή η κριτική προέβλεψε τους κινδύνους ενός φοβερά παραμορφωμένου ανιστορικού και πραγματικού υποβιβασμού του Μαρξισμού.

Η μελέτη των δρόμων της φιλοσοφικής σκέψης του Γκράμσι δε σημαίνει ότι επιστρέφουμε σ' αυτούς. Ο "απόλυτος ιστορικισμός" όπως παρουσιάστηκε από τον Croce και τον Gentile έχει καταρρεύσει. Οι φιλοσοφίες του Νίτσε και του Heidegger, του Husserl και του Wittgenstein του Popper και του Quine ενέπλεκαν θέματα που δε βρίσκονται στους δρόμους της σκέψης του Γκράμσι. Παρ' όλα αυτά, το να κοιτάζουμε πίσω στους δρόμους της σκέψης του Γκράμσι σήμερα είναι, από τρεις διαφορετικές πλευρές ένα κοίταγμα μπροστά προς τα μελλοντικά ρεύματα της ανάπτυξης της Μαρξιστικής σκέψης. Κατά πρώτον, ο αναστοχασμός αυτών των δρόμων σκέψης είναι γόνιμος στο βαθμό που ο Γκράμσι συνειδητοποίησε ότι η μαρξιστική φιλοσοφία είναι μοναδική, πρωτότυπη και προσληψίμη. Κατά δεύτερον· η εξέτασή του της μη-ιδεαλιστικής και αντι-ιδεαλιστικής διαλεκτικής ήταν έγκυρη. Κατά τρίτον· ο Μαρξισμός ως ιστορική φιλοσοφία

ήταν γι' αυτόν οργανικά δεμένος με την ύπαρξη και τη δράση του εργατικού κινήματος, που θα επαναστατικοποιούσε την κοινωνία, του συλλογικού "σύγχρονου ηγεμόνα". Έστω κι αν η επαφή και η ενότητα ανάμεσα στο Μαρξισμό και το εργατικό κίνημα σήμερα έχει διαρρηχτεί σε πολλά μέρη, οι δρόμοι της σκέψης του Γκράμσι προδιαγράφουν και εμπνέουν την έρευνα για να βρεθούν οι τρόποι να αποκατασταθεί και να αναπτυχθεί η θέση του Μαρξισμού (και η φιλοσοφία του) στο εργατικό κίνημα (βλ. Holz 1990 β), να αναζωογονηθεί και να ανασυγκροτηθεί η μαρξιστική πρακτική (βλ. Catone 1988 και Preve 1989).

Το έργο του Γκράμσι έλκει την καταγωγή του από την εναλλαγή της ήττας με την επαναστατική άνοδο και μετά με την ήττα ξανά - η τελευταία ήταν κυρίαρχη κατά τη διάρκεια της ζωής του. Η νίκη που εξήσε και συλλογίστηκε ως ένα παγκόσμιο σημείο ιστορικής καμπής και το οποίο διαμόρφωσε τη στάση του στη μεγάλη περίοδο της δεύτερης ήττας, ήταν η Οκτωβριανή Επανάσταση. Την περίοδο της διεθνούς και ιταλικής κινητοποίησης των επαναστατικών δυνάμεων, όταν ο ιδεαλιστικός ιστορικισμός του Croce κρατούσε ακόμη τον Γκράμσι υπό τη φιλοσοφική του επιρροή, έφτασε σε μια συνειδητοποίηση βασισμένη σε μια αντίληψη της διαλεκτικής της ιστορίας που ήδη δεν ήταν ακριβώς Κροτσεανή και που επίσης ενείχε τη δυνατότητα μεταγενέστερων οπισθοχωρήσεων και ηττών: "Η Ιστορία, η οποία είναι μια διαρκής και θεμελιώδης δραστηριότητα της πιο πολλαπλής, ενοποιητικής ενέργειας, δε φθίνει ούτε αδυνατίζει εξαιτίας της καταστροφής των ατόμων, των θεσμών και των οργανώσεων σε πιθανές μάχες" (1984, 601). Οι ήττες του εργατικού κινήματος και της δημοκρατίας, μαζί με την κατάληψη της εξουσίας από το φασισμό δεν αποτελούσαν, κατά συνέπεια, για το Γκράμσι κίνητρα για να αποτραβηχτεί από τη μαρξιστική του αντίληψη, επειδή από την αρχή θεωρούσε τα οπισθοχωρήματα ως στοιχεία της διαλεκτικής της ιστορίας: "Έχω πειστεί ότι ακόμη κι αν όλα χαθούν ή φαίνονται ότι έχουν χαθεί, πρέπει ψύχραιμα να ξαναγυρίσουμε στη δουλειά και να ξαναρχίσει από την αρχή" (1975, 126), έγραψε ο Γκράμσι τον πρώτο χρόνο της φυλάκισής του. Οι φιλοσοφικές του ιδέες, οι οποίες απομακρύνθηκαν εννοιολογικά από τον ιδεαλιστικό ιστορικισμό και κινήθηκαν στην κατεύθυνση της υλιστικής διαλεκτικής, επίσης παρείχαν κίνητρα για την προσωπική συμπεριφορά του Γκράμσι και την προοπτική του στη ζωή. Η μη - ιδεαλιστική αντίληψη της ιστορίας ήταν το πλαίσιο για μια ιδέα αθανασίας, που κατανοείται με μια εγκόσμια έννοια, "με την έννοια του ρεαλισμού και του ιστορικισμού", μια ιδέα που αποδίδει νόημα στην ατομική, φαινομενικά απόλυτα απομονωμένη και ανέλπιδη δραστηριότητα της πνευματικής δουλειάς στο ότι δημιουργεί επίγνωση της σύνδεσης ανάμεσα σ' αυτή τη δραστηριότητα με το αντικειμενικό, παγκόσμιο ιστορικό προτσές (1975, 805)[27]. Ο Γκράμσι έδρασε κάτω από τις πιο δύσκολες συνθήκες, κάτι που ο Brecht θεώρησε ως έκρυθμη κατάσταση. ... *Ζωή στην οριακότητά της (Life in the grand manner)* Να μην είσαι σύμφωνος με τον εαυτό σου, να ρίχνεσαι μέσα στις κρίσεις, να μετατρέπεις τις μικρές αλλαγές σε μεγάλες: δεν μπορεί κανείς να τα παρατηρεί μόνο όλα αυτά, αλλά και να τα κάνει" (Brecht 1971, 88-89)[28]. Η ζωή in the

grand manner ... σήμαινε για το Γκράμσι πάνω απ' όλα, τη διατήρηση της ταυτότητάς του ως ανθρώπινου όντος "που έχει τις βαθιές του πεποιθήσεις και δεν τις αλλάζει για κανένα αντίτιμο στον κόσμο" (1975, 126) και που έχει προσπαθήσει να βγάλει συμπεράσματα από την ήττα στο ότι συλλογίζεται πάνω στην επερχόμενη ιστορική κίνηση, τη συνέχιση των ταξικών αγώνων και το προχώρημα της φιλοσοφικής έρευνας και συζήτησης - όχι για ένα μέλλον απατηλό και απροσδιόριστο, αλλά για ένα μέλλον που αναδύεται στο ρου της ιστορίας και είναι προσλήψιμο. Το απόφθεγμα του Γκράμσι για τον πεσιμισμό του πνεύματος και την αισιοδοξία της θέλησης θεωρήθηκε περισσότερο ως ένα ρητό για τη ζωή παρά ως θεωρητική διαβεβαίωση. Σήμαινε, στη βάση της ίδιας της προσωπικής του εμπειρίας από τη ζωή, τον κανόνα που μόνος του σχημάτισε, να λογαριάζεσαι με τη πιο φοβερή πιθανότητα και να προσαρμόζεσαι σ' αυτήν στη σκέψη, συνδυαμένο με την απόφαση να εμμένεις ακόμα κι όταν αυτή η πιο φοβερή, η χειρότερη δυνατότητα έρχεται, πεισμένος ότι αυτή η εμμονή, αυτή η αισιόδοξα παρακινούμενη πράξη, έχει ιστορικά σημασία. Αυτά προϋπέθεταν μια, σε τελευταία ανάλυση, αισιόδοξη θεώρηση της ιστορίας, αναφορικά με την προοπτική του αγώνα, στην οποία ο Γκράμσι ήταν δοσμένος μ' όλη του την ύπαρξη [29].

Ενόψει της παρούσας πνευματικής συγκυρίας, είναι σαφές ότι σε σχέση με τη διαλεκτική φιλοσοφία του Μαρξισμού την οποία μελέτησε ο Γκράμσι, οι δρόμοι της φιλοσοφικής του σκέψης, οι τύχες της φιλοσοφικής του δουλειάς και η ιστορία της επίδρασής του αποδεικνύουν την εγκυρότητα της θέσης του Hegel: "Πρέπει να κρατήσουμε την πεποίθηση ότι είναι η φύση της αλήθειας να αποκαλύπτεται όταν έρθει η ώρα" (1977, 446). Μια ανολοκλήρωτη ιστορικότητα είναι χαρακτηριστική αυτής της αλήθειας. Ο χρόνος έχει ιστορικές κλίμακες [30]. Και αυτό το αποφασιστικό βήμα, διακοπτόμενο και επιβραδυνόμενο από οπισθοχωρήματα αλλά χωρίς να παρεμποδίζεται, είναι το προϊόν της συνδυασμού της εμπειρίας και της συγκεντροποιημένης πνευματικής δραστηριότητας, της ικανότητας για αυτοστοχασμό, της επιμονής, και του να ξεκινάει κανείς από την αρχή, πράγμα το οποίο, μέσω μιας διαλεκτικής κίνησης είναι ταυτόσημο με το να ανασυνθέτει κανείς το ταξίδι του.

### Σημειώσεις

1. Ο όρος "απόλυτος ιστορικισμός" αναφέρεται στον ιδεαλισμό του Croce, ο οποίος ήταν συγγενικός αν και όχι ταυτόσημος με τον ιστορικιστικό ιδεαλισμό της Γερμανικής φιλοσοφίας του 19ου και 20ου αιώνα (Ντιλτάι, Ζιμμελ και άλλοι), και ο οποίος είχε μια σημαντική επίδραση στον Collingwood. Η φιλοσοφία του Croce, όπως και του Gentile, ήταν ειλικρινώς ιδεαλιστική. Ο Croce βεβαίωνε την πρωτοκαθεδρία της ιστορίας, την οποία συνελάμβανε ως σκέψη και της πράξης ως εκδήλωσης του πνεύματος. Ανήγαγε όλη την πραγματικότητα και τη γνώση στην ιστορία κατανοημένη μ' αυτήν την έννοια. Ο "απόλυτος ιστορικισμός" του Γκράμσι διέφερε από τον Croce. Συνυφασμένες μ' αυτό το δυναμικό Γκραμισιανό περιεχόμενο του "απόλυτου ιστορικισμού" ήταν οι κριτικές του για τον Croce μαζί με μια μερική συνέχιση της σκέψης του Croce, αν και η κριτική κυριάρχησε.

2. Οι ιδέες του Γκράμσι, εκτεθειμένες σ' εκείνο το ιδιαίτερο είδος δημοσιογραφίας μ' ένα

εύρος που αντανakλούσε τα πολιτικά γεγονότα - τις εξελίξεις στο διεθνές, ιταλικό και τοπικό εργατικό κίνημα και προσωπικές παρατηρήσεις που εκτεινόταν μέχρι φιλοσοφικές περιλήψεις και θεατρικές κριτικές - είχαν μια επίδραση κατά τη διάρκεια της ζωής του κυρίως στο ιταλικό εργατικό κίνημα αλλά, ήδη εκείνο τον καιρό και πέρα από αυτό. Ο Gobetti, ο υποστηρικτής μια "φιλελεύθερης επανάστασης", θεωρούσε το Γκράμσι ως τον "θεωρητικό της επανάστασης": τον θεωρούσε ως έναν από τους πιο σημαντικούς συζητητές και επίσης διέκρινε αυτό που ήταν φιλοσοφικό στις απόψεις του Γκράμσι που δημοσιεύτηκαν εκείνη την εποχή (1960, 282 ff., 644 ff., 1002 ff.). Για τη σχέση Γκράμσι -Gobetti βλ. Spriano 1977. Για τους στοχασμούς πάνω στο Γκράμσι και τα γραπτά του κατά τη διάρκεια της ζωής του, βλ. Liguori 1984).

3. "Είναι, τυχαίως σημαντικό" δηλώνει ο Lentini, που ήταν μάλλον κριτικά προσανατολισμένος προς το Γκράμσι και το Μαρξισμό ως τέτοιο και ο οποίος τόνιζε την προσκόλληση του Γκράμσι στον Croce, "ότι ο Croce απέκλεισε ακριβώς αυτή την εκτεταμένη και φιλική κριτική, που ουσιαστικά ήταν ένας φλογερός χαιρετισμός στον οπαδό που χάθηκε και ξανακερδίστηκε, από το *Nuove* και *Terre pagine Sparse* [η τελευταία του συλλογή άρθρων - A.G], ενώ εσωμάτωσε σ' αυτή τη συλλογή μόνο εκείνα τα αμυντικά ή κριτικά σχόλια που έγραψε από το 1948 ως το 1950 για τα επόμενα τεύχη του *Quaderni* (1967, 14).

4. "Οι φιλόσοφοι που μπορούν να ονομαστούν Μαρξιστές σήμερα στην Ιταλία έφθασαν στο Μαρξισμό κυρίως μέσα από την εμπειρία του πολιτικού και κοινωνικού αγώνα", υποστήριξε ο Antonio Banfi: "ακριβώς εξαιτίας της βασικά πρακτικής καταβολής του προσανατολισμού τους, προήλθαν, όσον αφορά στη θεωρία, από διαφορετικές τάσεις και ρεύματα της σύγχρονης φιλοσοφίας" (Geymonat, 1976, 743).

5. "Η πνευματοκρατία είναι, στην πραγματικότητα, το *caput mortuum* ή το πρόγραμμα του εκφυλισμού του ιδεαλισμού", έγραψε ο Banfi στην πραγματεία του, που δημοσιεύτηκε το 1947, "Η Αλήθεια και ο Σεβασμός για την Ανθρωπότητα στη Σύγχρονη Σκέψη" (1965, 101). Καταπάσθηκε με τρεις ιταλικές παραλλαγές του ιδεαλισμού, του Martinetti, του Gentile και του Croce. Σε ουσιαστικές πλευρές, υπήρξε μια θεμελιώδης σύγκλιση στην κριτική του Γκράμσι και του Banfi για τον Κρόστε (αν και η έκθεση του Banfi ήταν ανεξάρτητη από του Γκράμσι μια και τα *Τετράδια από τη Φυλακή* δεν είχαν ακόμη δημοσιευτεί). Συνέπιπταν στον ορισμό της κοινωνιοϊστορικής σκοπιάς του Croce. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με το Banfi, ο Croce ήταν, με μια ορισμένη έννοια, "magister Italie, αλλά ο δάσκαλος μιας αστικής πνευματικής Ιταλίας" (120). Ο Banfi που διατύπωνε ανοιχτά αμφιβολίες για τη φιλοσοφική πρωτοτυπία του Croce και για το φιλοσοφικό του μεγαλείο, εξηγούσε σ' αυτές τις παρατηρήσεις ότι ο ιστορικός ιδεαλισμός του Croce ήταν θεμελιωδώς οπισθοδρομικός σε σχέση με την εγγεληνή διαλεκτική φιλοσοφία του αντικειμενικού πνεύματος και ότι ο Croce πρόδωσε την ενόραση του Hegel, εντός της ιστορικότητας ιδιαίτερα της φιλοσοφίας, ότι η ιστορία στον Croce αποδεικνύεται αντι-ιστορία ότι ο πνευματοκρατικός ιστορικισμός δεν ανταποκρίνεται καθόλου στις υποσχέσεις του και οδηγεί στον κενό υποκειμενισμό της ατομικής ψυχολογίας. Η κριτική ανασκόπηση του Banfi για την ερμηνεία του Marx από τον Croce, το 1917 αποδείχτηκε προάγγελος μιας προσπάθειας που έγινε αργότερα να μπουν ο Croce και ο Marx (μέσω του Γκράμσι) στον κοινό παρανομαστή του ιδεαλιστικού ιστορικισμού. Ο Banfi παρατήρησε και αποδοκίμασε την τάση του Croce "να ανάγει το Μαρξισμό σ' ένα γενικό και ουδέτερο ιστορικισμό", δηλαδή στον ιστορικισμό του Croce, που επικαλυπτόταν με τη "συντηρητική ουδετερότητα του φιλελευθερισμού" (156).

6. Βλ. Togliatti (1967, 135ff., 135ff.). Για την ερμηνεία του Γκράμσι από τον Togliatti, βλ. Holz (1980) και Spriano (1981, 778 ff.). Για κριτικές παρατηρήσεις πάνω στην ερμηνεία του Γκράμσι από τον Togliatti, που δεν περιορίζονται σε πολιτικές αντιρρήσεις, αλλά περιλαμβάνουν και φιλοσοφικά επιχειρήματα όπως την αμφισβήτηση του τονισμού της εγγύτητας του

Γκράμσι προς το νεοϊδεαλισμό, βλ. Baratta (1987, 241 ff.). Η πρόσληψη του Γκράμσι από τον Togliatti έχει γίνει για πολλά χρόνια το επίκεντρο βίαιων πολιτικών, ιστορικών και φιλοσοφικών συζητήσεων για την τύχη του Μαρξισμού, το έργο του Γκράμσι και το εργατικό κίνημα στην Ιταλία. Αυτή η πρόσληψη λειτουργεί επίσης ως ένα επανερχόμενο θέμα στη διεθνή συζήτηση για το Γκράμσι. Για επιθέσεις ενάντια στην ερμηνεία του Gramsci από τον Togliatti από τη σκοπιά μιας γενικής κριτικής στο Μαρξισμό, βλ. Piccone (1983). Το άρθρο μου δε λαμβάνει υπ' όψιν τα άμεσα πολιτικά, στρατηγικά και τακτικά κίνητρα και τις συνέπειες των ερμηνειών του Gramsci. Αυτό δεν προκύπτει μόνο από το φιλοσοφικό τρόπο, με τον οποίο τίθεται το πρόβλημα στο άρθρο και την αδυναμία να περιγραφούν τέτοιες σχέσεις σ' έναν περιορισμένο χώρο, αλλά η ίδια η ιστορία των ιδεών και των προβλημάτων υποδηλώνει έναν τέτοιο διαχωρισμό. Ενώ το έργο του Gramsci έγινε ένα τμήμα και ένα θέμα προς συζήτηση στις διεθνείς πνευματικές διαδικασίες, τα προγενέστερα άμεσα πολιτικά κίνητρα και οι συνέπειες είτε κατέληξαν στο περιθώριο - ιδιαίτερα στην πρόσληψη και εξερεύνηση της φιλοσοφικής του σκέψης - ή χάθηκαν.

7. “Εκτός από μια αρχική συμπάθεια, ο “Κροτσεανισμός” του Gramsci συνίστατο στο γεγονός ότι συστηματικά “πολεμούσε” τον Croce, επειδή τον θεωρούσε ως την πιο σημαντική (και πιο “επικίνδυνη”) φωνή στην ιταλική ζωή”, υποστήριζε ο Eugenio Garin, μη-Μαρξιστής ο ίδιος, του οποίου οι εργασίες πάνω στην ιστορία της μαρξιστικής φιλοσοφίας στην Ιταλία συγκαταλέγονται στα περισσότερα σημαντικά ερευνητικά αποτελέσματα για το Labriola και το Gramsci. “Αυτό που αποτελεσματικά λέχθηκε για το Gobetti μ' ένα Γκομπετιανό τρόπο έκφρασης μπορεί να ειπωθεί με ακόμη μεγαλύτερη ισχύ για το Gramsci: “έχει διαβάσει το Marx του Lenin και όχι το Μαρξ του Croce: δεν έχει, συνεπώς, εγκαταλείψει το Μαρξ. Αλλά πρέπει να πούμε ακόμη περισσότερο: ο Gramsci δεν έχει εγκαταλείψει το Μαρξ, ούτε όμως και τον έχει εξυμνήσει: τον έχει αποδώσει μ' ένα ιταλικό τέμπο” (1958, 9, 11).

8. Βλ. Tronti (1958, 1951 ff.). Αργότερα, ο Christian Riechers αποτόλμησε την “αδιάσπαστη συνοχή της θεωρητικής προσέγγισης του Γκράμσι και, συνεπώς, τη φαινομενικά αδιάσπαστη διατήρηση της αρχικής του ιδεαλιστικής προσέγγισης, το καθοδηγητικό νήμα του βιβλίου του για το Γκράμσι (1970). Είναι ένα σύμπτωμα της συγχισμένης φύσης της διαμάχης επί των ερμηνειών του Γκράμσι το γεγονός ότι ο Granco Fergani, στη λογομαχία του με το βιβλίο του Riechers, παραδεχόμενα απορρίπτει την εικόνα ενός διαμετρικά αντίθετου ιδεαλιστή, υποκειμενιστή Gramsci, αλλά, εντούτοις, δέχεται αρκετά σημαντικά στοιχεία της αμφισβητούμενης ερμηνείας, και τονίζει στην κριτική του έκθεση ιδεαλιστικά (ή μάλλον ιδεαλιστικώς ερμηνευμένα) στοιχεία του έργου του Γκράμσι. Ωστόσο, έθεσε σε αμφισβήτηση τον ιδεαλισμό αυτών των στοιχείων, ενόψει των οποίων παρουσίασε τη θέση ότι ο ιδεαλισμός, στο μέτρο που υπάρχει στο Gramsci, είναι κυρίαρχα μόνον μεταφορικός. Σε αντίθεση με κάποιες μεταγενέστερες ιδέες για ένα ρεφορμισμό του Gramsci και έναν Κροτσεανισμό, ο Fergani, παρ' όλα αυτά διατείνεται ότι ο Γκράμσι ήταν “αδιαμφισβήτητα ένας διαλεκτικός και επαναστάτης στοχαστής” (1974).

9. Αυτό που ήρθε στο φως στο περιθώριο της γενικής συζήτησης για το Γκράμσι στην κριτική του Tronti γι' αυτόν είχε μια προγενέστερη ιστορία στο περιοδικό Società. Βλ. Bedeschi (1985, 200f.). Τα βασικά κίνητρα της κριτικής του Tronti για το Gramsci προήλθαν από τις ιδέες του Galvano della Volpe, του οποίου το έργο *Logik als positive Wissenschaft* - μια αντίκρουση του ιδεαλιστικού ιστορικισμού και μιας καθαρά εγγελιανής αντίληψης της διαλεκτικής θεωρίας - εμφανίστηκε κατά τη δεκαετία του 1950 σε δύο εκδόσεις. Αυτή η *Logik als positive Wissenschaft* ήταν επίσης, χωρίς μια άμεση κριτική του Γκράμσι, ένα επιχείρημα με αρκετές από τις φιλοσοφικές προσεγγίσεις των *Τετραδίων της Φυλακής*.

10. Για φιλοσοφικές συζητήσεις γύρω από το Μαρξισμό από διαφορετικές σκοπιές, ιδιαίτε-

ρα για το έργο του Gramsci στην Ιταλία τη δεκαετία του 1960, βλ. Badaloni (1971), Luporini (1974 xxxii ff.), και Bedeschi (1985, 213 ff.).

11. Ο Gramsci έστειλε μια σημείωση ενόψει του Τετραδίου 10, στην οποία συζητούσε φιλοσοφικά θέματα: “Οι παρατηρήσεις που περιέχονται σ’ αυτόν τον αριθμό, όπως και στους άλλους αριθμούς, έχουν γραφτεί βιαστικά με σκοπό να καταγράψουν φευγαλέες ιδέες. Όλες αυτές πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά, γιατί αναμφίβολα περιέχουν ανακρίβειες, λανθασμένους τρόπους προσέγγισης και αναχρονισμούς. Έχουν γραφτεί χωρίς να έχω τα βιβλία στα οποία αναφέρομαι, έτσι, πιθανότατα, πρέπει να διορθωθούν ριζικά από τον εκδοτικό έλεγχο για την περίπτωση που ακριβώς το αντίθετο απ’ ότι έχει γραφτεί, αποδειχτεί αληθινό (1976 1:1365).

12. Ο Luporini αναδρομικά υποστήριξε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 ότι σ’ αυτήν την ερμηνεία η πραγματική σκέψη του Gramsci διαστρεβλώθηκε με μια γενική ερμηνεία “διαμορφωμένη ευθέως στο έδαφος του ιστορικισμού.” Ιστορικισμός εναντίον Ιστορικισμού, Μαρξισμός και επαναστατικός ιστορικισμός εναντίον του αστικού και ιδεαλιστικού (συντηρητικού ή αντιδραστικού) ιστορικισμού. Ο πιο αντιθεωρησιακός ιστορικισμός ως αληθινή ερμηνεία του Μαρξισμού” (1974, xxviii).

13. Για την κριτική του Gramsci από τον Αλτουσέρ, βλ. Αλτουσέρ 1968, 160 ff.

14. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο Badaloni ήδη υποστήριξε ότι σε σχέση με την οικονομική πλευρά του Μαρξισμού, δεν “βρίσκουμε στο Gramsci μια πρωτότυπη διατύπωση. Υπάρχει σ’ αυτόν τέτοιος πλούτος, όσον αφορά άλλες πλευρές (τουλάχιστον στο βαθμό που αφορούν στην πολιτική πάλη σε διάφορους τύπους κοινωνίας), ώστε θα’ πρεπε να έχουμε το κουράγιο να πούμε ότι δεν πειράζει πραγματικά. Αλλιώς, στην πραγματικότητα, κινδυνεύουμε να περικόσουμε, μ’ ένα ιδεαλιστικό τρόπο, τον πλούτο και την οπουνδαιότητα της συνεισφοράς του Gramsci και να χάσουμε ένα ουσιαστικό στοιχείο από τη θεωρητική επεξεργασία του Μαρξισμού” (1969, 167).

15. Βλ. Luporini (1974, xxxii ff.). Υπό αυτό το πρίσμα, διαμορφωμένη από το φιλοσοφικό δομισμό, η κατάσταση γύρω από τη φιλοσοφία του Gramsci άλλαξε. Ακόμη και στην προσπάθεια για μια φιλοσοφική αποκατάσταση των γραπτών του Gramsci, η θεωρητική δραστηριότητά του εντοπιζόταν στην “αποκάθαρση του Μαρξισμού στη Δεύτερη Διεθνή”. Προς υπεράσπιση του Gramsci, ο Luporini υποστήριξε το ακόλουθο αποτέλεσμα: “Ποτέ δε θα σκεφτόταν ότι οι δομές θα έπρεπε να αγνοηθούν. Αυτό είναι απολύτως μια αμχανία” μια εγγενώς σχετική παρατήρηση, που υποδεικνύει, ωστόσο, την αλλαγή σε σχέση με το Gramsci (Luporini 1977, 41).

16. Για αλλαγές σε ερμηνείες του Gramsci στη δεκαετία του 1970, βλ. Prestipino 1976. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο Badaloni υποστήριξε στη διαμάχη για το Gramsci, ανάμεσα σ’ εκείνους που έδιναν έμφαση στο φιλοσοφικό στοιχείο του έργου του και σε εκείνους που θεωρούσαν βασική μια ομαλή μετάβαση από τον ανανεωμένο φιλελευθερισμό σε μια νέα απόδοση του Μαρξισμού (Badaloni 1985α, 22).

17. Βλ. Vaca (1980, viiif). Σύμφωνα με το Vaca, “οι διαφορές οι οποίες κάποιες στιγμές, είναι σημαντικές και με σοβαρές συνέπειες - π.χ. ανάμεσα στο Γκράμσι και το Μπλουχάρν, τον Αλτουσέρ και τον Πλεχάνωφ, το Λένιν και το Λαμπριόλα κ.ά - “δεν είναι αποφασιστικές από μια εννοιολογική σκοπιά. Αναμφίβολως, υπάρχει ένας πυρήνας κοινά αποδεκτών πεποιθήσεων, αναφορικά με τις οποίες, οι παραλλαγές είναι δυνατές. Είναι ακριβώς αυτός ο πυρήνας, που, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι ικανοποιητικός” (ix).

18. Από το Mario Tronti (1874, 17), για παράδειγμα.

19. Για μια μαρξιστική κριτική αυτού του τρόπου εξέτασης βλ. Mazzone 1984.

20. “Ενώ ο φιλόσοφος B. De Giovanni παρατήρησε το 1984 την αναστολή του “στοχασμού” επί του Gramsci, ο ιστορικός P. Spriano ρώτησε μερικά χρόνια αργότερα: ‘Υπήρξε πραγματικά ο Antonio Gramsci; Πριν από πόσους αιώνες;... Μέχρι τώρα, σχεδόν κανείς δεν διαβάξει τα γραπτά του’” (De Domenico, χειρόγραφο, 30).

21. Για ορισμένες πλευρές αυτής της πρόσληψης, ιδιαίτερα όσον αφορά σε πολιτικές και πολιτικοθεωρητικές προοπτικές, βλ. Badaloni 1985, Agicó 1985 και “Gramsci nel mondo” 1987.

22. Στην αρχή της δυτικογερμανικής συζήτησης για το Gramsci στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ο Abendroth διατύπωσε μια προσέγγιση για μια επαρκή κατανόηση του Γκράμσι, σύμφωνα με την οποία ο Γκράμσι ήταν ένας θεωρητικός “που συλλαμβάνει το Μαρξισμό ως μια διαλεκτική φιλοσοφία της ιστορίας και, συνεπώς, μ’ έναν πολιτικά σύγχρονο τρόπο, ως μια ενότητα θεωρίας και πρακτικής στην επαναστατική δράση της εργατικής τάξης” (1967, 9). Βλ. επίσης Holz 1972.

23. Για την πρόσληψη του Γκράμσι στην Αγγλία, βλ. Mussi (1977 α, 21-22). Η ανομοιογένεια της φιλοσοφικής συζήτησης και της ενασχόλησης με το Μαρξισμό προκάλεσε αρκετά παράδοξα φαινόμενα. Ενώ η αποδοχή του Αλτουσέρ στην Ιταλία έπαιξε ένα ρόλο στην εγκατάλειψη του “Γκραμισιανισμού”, η μελέτη των Αλτουσεριανών ιδεών στην Αγγλία δεν αποτέλεσε μόνο ένα από τα κίνητρα για την κριτική των φιλοσοφικών ερμηνειών του Μαρξισμού, που ήταν ιδεαλιστικές και ιστορικιστικές, αλλά ο “Γκραμισιανισμός” εμφανίστηκε αργότερα ως νικητής επί του αποτυχημένου “Αλτουσεριανισμού”. “Αν η ιστορία της μαρξιστικής θεωρίας τη δεκαετία του 1960 μπορεί να χαρακτηριστεί ως κυριαρχία του “Αλτουσεριανισμού, τότε έχουμε πλέον αδιαμφισβήτητα περάσει σε μια νέα φάση: τη φάση του “Γκραμισιανισμού” (Mouffe 1979, 1). Επίσης, ανάμεσα στα παράδοξα είναι και το γεγονός ότι κατά την πρόσληψη της στις αγγλόφωνες χώρες, η πρότερη κριτική του Γκράμσι από τον Αλτουσέρ και η φιλοσοφική αντίθεση μεταξύ “Αλτουσεριανισμού” και “Γκραμισιανισμού” σχετικοποιήθηκε τόσο εκτεταμένα ώστε η ιδεαλιστική τάση της Αλτουσεριανής φιλοσοφίας ήταν αναγνωρίσιμη. Έτσι, ο Alex Callinicos δήλωσε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ότι “υπάρχει ένας ιδεαλισμός στον Αλτουσέρ, ιδιαίτερα η τάση του να διαρρηγνύει τη βάση μέσα στο εποικοδόμημα... Έχοντας, πρώτα, ανάγκη τις σχέσεις παραγωγής στις διυποκειμενικές σχέσεις, δε μένει παρά ένα μικρό βήμα για να αντιμετωπίσει τις τελευταίες ως μορφές συνείδησης και, συνεπώς, να αντιστρέψει τις σχέσεις βάσης και εποικοδομήματος, και αντιστρέφοντας το Μαρξ να θεωρήσει ότι η κοινωνική ύπαρξη καθορίζεται από τη συνείδηση (Callinicos 1982, 76).

24. Βλ. Morena 1990. Η γραμμή επιχειρηματολόγησης του Morena αποδεικνύει, επίσης, την κυρίαρχη θέση της πολιτικής θεωρίας στο έργο του Γκράμσι. “*Τα Τετράδια από τη Φυλακή* του Γκράμσι μελετούν, κυρίως, πολιτικά, πολιτιστικά και κοινωνικά ζητήματα. Τα σχόλιά του για φιλοσοφικά ζητήματα δεν είναι αμελητέα, αλλά συχνά, είναι αντιφατικά. Επίσης, μπορεί εύκολα να παρεξηγηθούν, καθώς ο Γκράμσι χρησιμοποιεί μια γλώσσα που μαρτυρεί επιρροή από τον Croce και συχνά καταφεύγει σε επιχειρήματα ιδεαλιστών φιλοσόφων στην κριτική του κατά του θετικισμού και του χυδαίου υλισμού. Αν και η φιλοσοφία του προσφέρει ορισμένες ενδιαφέρουσες προτάσεις για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων, το πιο σημαντικό του έργο -σύμφωνείται γενικά - σχετίζεται με την πολιτική θεωρία” (189). Ο Morena δείχνει ότι οι ιστορικές και πολιτικές αναλύσεις του Γκράμσι - για παράδειγμα του Risorgimento, του Αμερικανισμού και του Φορντισμού - είναι πολύ πιο κοντινές στην αντίληψη του “ιστορικού υλισμού” στον “κλασσικό Μαρξισμό” απ’ ότι στην ιδέα της πρωτοκαθεδρίας της “υπερδομής”. Αυτό επιβεβαιώνει το μήνυμα του βιβλίου του Morena, που συνεισφέρει με μια σημαντική νέα φωνή στη φιλοσοφική συζήτηση για το Γκράμσι. Όσο κατανοητή και δικαιολογημένη κι αν είναι η αποστραφή μπροστά σε μια υπερτροφική φιλοσοφική παρουσίαση του Γκράμσι και στην αναπροσαρμογή της σε μια ανεξάρτητη μορφή φιλοσοφίας μέσω του “Γκραμισιανισμού”,



τα επιχειρήματα του βιβλίου του Morena αποδεικνύουν, επίσης, ότι η σημασία του θέματος και της επίδρασης της φιλοσοφίας του Γκράμσι δεν μπορεί να περιοριστεί στην προσφορά μερικών ενδιαφερόντων προτάσεων για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. Η καταληκτική πρόταση του βιβλίου λαμβάνει υπόψιν αυτό το γεγονός πιο ολοκληρωμένα: “Η πολιτική θεωρία του Γκράμσι είναι η πιο σημαντική και διαρκής προσφορά του στη μαρξιστική σκέψη· ο ιστορικισμός του, εντούτοις είναι μια ενδιαφέρουσα προσπάθεια για την ανασυγκρότηση του ιστορικού υλισμού, που δεν μπορεί να απορριφθεί ελαφρά τη καρδιά”.

25. “Η διαλεκτική ταυτίστηκε ακόμη εδώ με την κρίση -συνείδηση που μπορεί να ασκεί κριτική στην επιστήμη. Μία από τις πιο σημαντικές συνέπειες της φαινομενολογικής εμπειρίας εκδηλώθηκε στην επανανακάλυψη της διαλεκτικής. Ο Husserl ήξερε ότι η κρίση των επιστημών είναι κρίση της ανθρωπότητας” (Paci 1963, 335).

26. Βλ. Piccone (1988, 9 ff.). “Αλλά ο ιστορικιστικός Μαρξισμός όπως ο Λενινιστικός ρεαλισμός του οποίου εννοούσε να αντικαταστήσει, είναι μια “αποκαλυπτική”, δογματική λύση. Υποστηρίζει ότι η γνώση της ιστορίας είναι δυνατή μέσω της κατοχής (απόκτησης) της κατάλληλης συνείδησης” (D’ Antonio 1988, 32).

27. Αυτή η ιδέα είχε απορροφήσει το Γκράμσι αρκετά νωρίτερα. Βλ. Brecht (1982, 504). Εκεί ο Γκράμσι συνέδεε το πρόβλημα της αθανασίας με την εγκόσμια συνείδηση. Αργότερα, συνέδεσε τη συνείδηση με το αντικειμενικό προτσές της ιστορίας, που υπερβαίνει την ατομική βούληση και την προσωπική ζωή.

28. Οι φιλοσοφικές μελέτες του Brecht στη δεκαετία του 1930 και στις αρχές της δεκαετίας του 1940 - μελέτες, στις οποίες (όπως και στην περίπτωση των σημειώσεων του Γκράμσι) η προσπάθεια για καθιέρωση και αναδιατύπωση σε μια συνεπή, φιλοσοφική, συνολική αντίληψη ή ένα υποκατάστατο αυτής, σπανίως είναι αρκετή - παρουσιάζουν αρκετές αντιθέσεις, αλλά και παραλληλισμούς με τους φιλοσοφικούς στοχασμούς του Γκράμσι. Οι αντιθέσεις οφείλονται εν μέρει στο γεγονός ότι ο Brecht εμφατικά επέμενε στον υλισμό, εξέθετε και γελοιοποιούσε κάθε ιδεαλισμό, συμπεριλαμβανομένου και του μεταμφιεσμένου, μη ανοιχτά εκφρασμένα ιδεαλισμού, και με συνέπεια προβάλε την πρωτοκαθεδρία των οικονομικών παραγόντων ως τη βασική αρχή της θεωρητικής του σκέψης, όπως επίσης και της καλλιτεχνικής του δημιουργίας. Αν και χωρίς πρόθεση, αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως επανορθωτικό στον μερικά ασαφή χαρακτηρισμούς του προβλήματος του υλισμού στον Γκράμσι. Οι μελέτες του Brecht για τα φαινόμενα της υπερδομής, για το τι είναι προβλεπτικό σ’ αυτά και για τη “στρατευμένη σκέψη” δείχνουν σαφή συγγένειες, εν τω μεταξύ, με τις εννοιολογικές προσπάθειες του Gramsci. Η πνευματική στάση των δύο, υπό το πρίσμα της ήττας του επαναστατικού εργατικού κινήματος στο πρόσωπο του φασισμού, συνδεόταν μ’ έναν ουσιαστικό τρόπο. “Προφανώς, κανένας αξιοσέβαστος επαναστάτης δεν απομακρύνθηκε από το σκοπό του εξαιτίας της εμφάνισης του φασισμού, δεν υπάρχει κανείς, όμως, που να μην ξαναελέγξει τις απόψεις του” (1982, 93). Η ρήση του Brecht βρίσκεται σε συμφωνία με την άποψη του Gramsci. Οι παραλληλισμοί έλκουν την καταγωγή τους από το κεντρικό τμήμα του πνευματικού έργου του Gramsci, του θεωρητικού της πολιτικής και του ανθρώπου της δράσης, και του Brecht, του ποιητή και του “συγγραφέα των θραυσμάτων”. Η Διαλεκτική σε τελευταία ανάλυση, ήταν η κοινή αιχμή, γύρω από την οποία κινήθηκαν οι φιλοσοφικές τους ιδέες.

29. Η εμπιστοσύνη του Gramsci στην ιστορία, που ατέρρυντε κάθε μοιρολατρία και κάθε ρηγό, γραμμικό εξελικτισμό και αγκάλιαζε τη διαλεκτική ιδέα της ιστορικής αναγκαιότητας, ήταν ένας από τους παράγοντες που διαφοροποίησαν την αντίληψή του από την αντίληψη του Benjamin του 1930 για την ιστορία. Αυτή η απόγλιση συνδεόταν με άλλες διαφορές (στη στάση απέναντι σε θεολογικά ζητήματα και στην αντίληψη για τις δυνατότητες της αποσπασματικής σκέψης και της φύσης και της εξηγησιμότητας του τι είναι φιλοσοφικό). Οι διαφορές, ωστόσο,

δεν αίρουν ούτε τα σημεία τομής και τους παραλληλισμούς ορισμένων προβλημάτων και ιδεών, ούτε την ενδογενή αξία των θέσεων του Benjamin.

30. Ο Gramsci έκανε την ακόλουθη προέκταση: “Μια ιστορική εποχή ξεκινά πνευματικά με το Μάρξ, και πιθανόν να κρατήσει αιώνες” (1976, 2:882).

### Βιβλιογραφία

Abendroth, Wolfgang. Foreword to *Philosophie der Praxis. Eine Auswahl*, by Antonio Gramsci, edited by Christain Riechers. Frankfurt on Main: Fischer, 1967.

Althusser, Louis. “L’ objet du Capital”. In vol. 1 of *Lire “le Capital,”* by Louis Althusser and ‘Etienne Balibar. Paris: F. Maspero, 1968.

Anderson, Perry. *Considerations on Western Marxism*. London: Verso, 1976. -. “The Antinomies of Antonio Gramsci.” *New Left Review*, no. 100 (1977).

Argeri, D. “Gramsci e noi.” *Mondoperaio*, no. 3 (1986).

Aricó, José “Geografia du Gramsci in America latina.” *Critica marxista*, no. 5 (1985).

Badaloni, Nicola. In vol. 1 of *Gramsci e la cultura contemporanea*, edited by P. Rossi. Rome: Riuniti, 1969).

– *Il marxismo italiano degli anni sessanta*. Rome: Riuniti, 1971.

–. “Sviluppo creativo dell’ eredit’a gramsciana.” *Rinascita*, no. 8 (1985a).

–. “Gramsci oltre il suo tempo e il suo paese.” *Critica marxista*, no. 5 (1985b).

Banfi, Antonio. *L’ uomo copernicano*. Milan: IlSaggiatore, 1965.

Baratta, G. “Gramsci befreien.” *Das Argument*, no. 162 (1987).

Bausola, Adriano, et al. *La filosofia italiana dal dopoguerra a oggi*. Rome: Laterza, 1985.

Bedeschi, Giuseppe. “Il marxismo.” In *La filosofia italiana dal dopoguerra a oggi*. See Bausola et al. 1985. 1985.

Benjamin, Walter. *Gesammelte Schriften*. Vol. 5/1: Das Passagen- Werk. Edited by R. Tiedemann. Frankfurt on Main: Suhrkamp, 1983.

Bobbio, Norberto. Introduction to *Umanesimo di Marx. Studi filosofici 1908-1966*, by Rudolfo Mondolfo. Turin: Einaudi, 1968.

–. *Saggi su Gramsci*. Milan: Feltrinelli, 1990.

Brecht, Bertolt. *Me-ti: Buch der Wendungen*. Frankfurt on Main: Suhrkamp, 1971.

– *Gesammelte Werke*. Vol. 20. Frankfurt on Main: Suhrkamp, 1982.

Callinicos, Alex. *Is there a Future for Marxism?* London: Macmillan, 1982.

Catone, Andrea. “L’ idea di socialismo in Gramsci.” *Marxismo oggi*, no. 4 (1988).

Colletti, Lucio. *Intervista politico-filosofica*. Rome: Laterza, 1974.

Croce, Benedetto. “Il concetto della filosofia come storicismo assoluto.” In *Saggi filosofici*, vol. 10, *Il carattere della filosofia moderna*. Bari: Laterza, 1941.

– *Quaderni della “Critica.”* (1947-1950).

D’ Amico, Robert. “The Hidden Telos.” *Telos*, no. 75 (1988).

De Domenico, N. *Marx in Italia negli anni della crisi del marxismo (1977-1983): Una rassegna di studi*. Manuscript.

De Giovanni, Biagio. “Sulle vie di Marx filosofo in Italia: Spunti provvisori.” *Il Centauro*, no.

9 (1983).

Fergani, Franco. "La 'questione Gramsci': una proposta di reconsiderazione." *Aut Aut*, no. 144 (1974).

Garin, Eugenio. "Antonio Gramsci nella cultura italiana (Appunti)." *In Studi gramsciani*, by Istituto Gramsci. Rome: Riuniti, 1958.

— "Agonia e morte dell' idealismo italiano." *In La filosofia italiana dal dopoguerra a oggi*. See Bausola et al. 1985. 1985.

Geymonat, Ludovico. "Per un intervento al convegno di studi gramsciani." *In Studi gramsciani*, by Istituto Gramsci. Rome: Riuniti, 1958.

— *Storia del pensiero filosofico e scientifico*. Vol. 7. Milan: Garzanti, 1976.

— *In La filosofia italiana dal dopoguerra a oggi*. See Bausola et al. 1985. 1985.

Gobetti, Piero. *Opere complete di Piero Gobetti*. Vol. 1, *Scritti politici*. Edited by Paolo Spriano. Turin: Einaudi, 1960.

Gouldner, Alvin W. *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development of Theory*. New York: Seabury, 1980.

Gramsci, Antonio. *Lettere del carcere*. Turin: Einaudi, 1975.

— *Quaderni del carcere*. Edited by Valentino Gerratana. Turin: Einaudi, 1976.

— *La Città futura* (1917-1918). Turin: Einaudi, 1982.

— *Il nostro Marx* (1918-1919). Turin: Einaudi, 1984.

"Gramsci nel mondo." *Rinascita/Il Contemporaneo*, no. 8 (1987).

Hegel, Georg W. F. *Phenomenology of Spirit*. Translated by A. V. Miller. Oxford: Clarendon Press, 1977.

Hoffman, John. *The Gramscian Challenge: Coercion and Consent in Marxist Political Theory*. Oxford: Basil Blackwell, 1984.

Holz, Hans Heinz. *Strömungen und Tendenzen im Neomarxismus*. Munich: C. Hanser, 1972. -.

— "Gramsci und Togliatti." *In Betr. Gramsci: Philosophie und revolutionäre Politik in Italien*. See Holz and Sandkühler 1980a.

— "Gramsci-Debatte und Politik der demokratischen Wende in der BRD." *In Betr. Gramsci: Philosophie und revolutionäre Politik in Italien*. See Holz and Sandkühler 1980a. 1980b.

— "Dialektik." *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*. Edited by Hans Jörg Sandkühler. Hamburg: Felix Meiner, 1990a.

— "Philosophie und Politik bei Antonio Gramsci." *Marxistische Blätter*, no. 4 (1990b).

Holz, Hans Heinz, and Hans Jörg Sandkühler, eds. *Betr. Gramsci: Philosophie und revolutionäre Politik in Italien*. Cologne: Pahl-Rugenstein, 1980a.

Lentini, Giacinto. *Croce e Gramsci*. Vol. 1. Palermo: Mori, 1967.

Liguori, G. "Gramsci negli scritti dei suoi contemporanei (1922- 1937)." *Critica marxista*, no.4 (1984).

— "Dieci anni di studi gramsciani in Italia (1978-1987)." *Critica marxista*, nos. 2-3 (1987).

Luporini, Cesare. *Dialettica e materialismo*. Rome: Riuniti, 1974.

— Intervista con Cesare Luporini: I grandi balzi della coscienza civile." *Rinascita/Il Contemporaneo*, no. 28 (1977).

- Mazzone, A. "Anmerkungen zu einem Dialektiker." In *Betr. Gramsci: Philosophie und revolutionäre Politik in Italien*. See Holz and Sandkühler 1980a. 1980.
- "Una ricerca sulle 'Vie di Marx filosofo in Italia.'" *Il Contributo*, no. 9 (1984).
- Mouffe, Chantal. *Introduction to Gramsci and Marxist Theory*, edited by Chantal Mouffe. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Morera, Esteve. *Gramsci's Historicism: A Realist Interpretation*. London: Routledge, 1990.
- Mussi, F. "Gramsci in Inghilterra." *Rinascita*, no. 11 (1977a).
- "Perche ripensiamo Gramsci." *Rinascita*, no. 49 (1977b).
- Paci, Enzo. *Funzione delle scienze e significato dell'uomo*. Milan: Il Saggiatore, 1963.
- Piccone, Paul. *Italian Marxism*. Berkeley: Univ. of California Press, 1983. — "20 Years of Telos." *Telos*, no. 75 (1988).
- Prestipino, Giuseppe. "Il marxismo di Gramsci." *Critica marxista*, no. 2 (1976).
- Preve, C. "Una Bad Godesberg italiana." *Marxismo oggi*, nos. 3/4 (1989).
- Racinaro, R. "Metafisica e politica dopo Hegel: Gentile, Marx e Ugo Spirito." *Il Centauro*, no. 9 (1983).
- Riechers, Christian. *Antonio Gramsci: Marxismus in Italien*. Frankfurt on Main: Europäische Verlagsanstalt, 1970.
- Sandkühler, Hans Jörg. "Philosophie und sozialistische Bewegung: Kognitiver Status und soziale Funktion philosophischer Theorie in der Arbeiterbewegung." In *Betr. Gramsci: Philosophie und revolutionäre Politik in Italien*. See Holz and Sandkühler 1980a. 1980.
- Shavone, Aldo. "Quale teoria quale politica." *Rinascita*, no. 8 (1986).
- Sichirillo, Livio. *Dialettica*. 2nd ed. Milan: Mondadori, 1983.
- Spriano, Paolo. *Gramsci e Gobetti*. Turin: Einaudi, 1977.
- "Marxismo e storicismo in Togliatti." In *Storia del marxismo*, vol. 3/2. Turin: Einaudi, 1981.
- Texier, Jacques. *Gramsci et la philosophie du marxisme*. Paris: Editions Seghers, 1966.
- "Note su Gramsci in Francia." *Critica marxista*, no. 1 (1975):
- Togliatti, Palmiro. *Gramsci*. Edited by Ernesto Ragionieri. Rome: Riuniti, 1967.
- Tosel, A. *Praxis: Vers une refondation en philosophie marxiste*. Paris: Editions Sociales, 1984
- "L' Italo-marxisme 'a la recherche de lui-même: Vers un autre paradigme?" *Actuel Marx*, no. 5 (1989).
- Tronti, Mario. "Alcune questioni intorno al marxismo di Gramsci." In *Studia gramsciani*, by Istituto Gramsci. Rome: Riuniti, 1958.
- "Tavola rotonda: Nuove idee per la politica degli anni Ottanta." *Rinascita*, no. 43 (1984).
- Veca, Salvatore. *Le mosse della ragione: Scritti di filosofia e politica*. Milan: Il Saggiatore, 1980.